

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI**

**MÜNİF PAŞA İLE AKYİĞİTZEDE MUSA BEY'İN
ESERLERİNDE TİCARET SERBESTİSİ VE HİMAYE USULÜ:
MUKAYESELİ BİR İNCELEME**

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa TINMAZ

Danışman
Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN

SAMSUN
2022

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI**

**MÜNİF PAŞA İLE AKYİĞİTZEDE MUSA BEY'İN
ESERLERİNDE TİCARET SERBESTİSİ VE HİMAYE USULÜ:
MUKAYESELİ BİR İNCELEME**

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa TINMAZ

Danışman

Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Mustafa TINMAZ tarafından, **Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN** danışmanlığında hazırlanan “**Münif Paşa İle Akyiğitzade Musa Bey’in Eserlerinde Ticaret Serbestisi Ve Himaye Usulü: Mukayeseli Bir İnceleme**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 22.2.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Metin SAĞLAM Ondokuz Mayıs Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Ahmet UZUN Akdeniz Üniversitesi Maliye Bölümü		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

İmza

01 /01 / 2022

Mustafa TINMAZ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : Münif Paşa İle Akyiğitzade Musa Bey'in Eserlerinde, Ticaret Serbestisi Ve Himaye Usulü: Mukayeseli Bir İnceleme

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 14.01.2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 6

Tek kaynak oranı : % 4 çıkmıştır.

İmza

14 /01 / 2022

Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN

ÖZET

MÜNİF PAŞA İLE AKYİĞİTZEDE MUSA BEY’İN ESERLERİNDE TİCARET SERBESTİSİ VE HİMAYE USULÜ: MUKAYESELİ BİR İNCELEME

Mustafa TINMAZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İktisat Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Şubat/2022

Danışman: Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN

Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizme eklenme sürecinde iktisadi zihniyette bir çok değişim geçirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, “Ticaret serbest mi bırakılmalı yoksa korumacı politikalar mı izlenmeli?” sorusu üzerine pek çok tartışma yaşanmış ve fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı, dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Akyiğitzade Musa Bey ile Münif Paşa’nın eserleri bağlamında “ticaret serbestisi” ve “himaye usulü” kavramlarını tüm yönleri ile ele almaktır. Araştırmada kullanılan üç temel kaynak; Akyiğitzade Musa Bey’in İktisat Yahut İlm-i Servet, İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat adlı eserleri ile Münif Paşa’nın İlm-i Servet adlı eseridir. Adı geçen eserler, Musa Bey ile Münif Paşa’nın bakış açıları ile “ticaret serbestisi” ve “himaye usulü” kavramları üzerinden karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Bu sayede, serbesti ve himaye taraftarlarının öne sürdükleri delil ve karşıt görüşlerden, fikri ayrılığının çıkış sebepleri ortaya çıkarılmıştır. Araştırma sonucunda, Musa Bey’in himaye usulünü savunduğu, korumacılığın belli bir süreliğine ve verimli sektörlerde olması gerektiği, uluslararası rekabet gücüne erişildiğinde peyderpey himayenin kaldırılarak serbest ticarete geçilmesi düşüncesine sahip olduğu tespit edilmiştir. Münif Paşa’nın, ticaretin tamamen serbest bırakılması taraftarı olduğu, iktisadi liberalizm yanlısı olduğu, kısıtlama ve gümrük uygulamalarının teşebbüs hürriyetini engelleyeceği fikrinde olduğu belirlenmiştir. Eserlerin yayın dönemi, tarihi ve ekonomik şartlar dikkate alındığında, iki düşünürün de konuyu objektif biçimde ele aldığı, karşı görüşte olanların savunmaları ve delillerinin kapsamlıca tahlil edildiği, en sonunda kendi düşüncelerinin ne olduğuna temas etmeleri bu bağlamda yapılan tartışmalara zengin bir temel oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun miadını doldurması ile berebar, iktisadi manada benzer sorunlar ve tartışmalar iki kutuplu olarak “liberal iktisat” ve “milli iktisat” biçiminde Türkiye Cumhuriyeti’ne sirayet etmiştir. Elde edilen bulgu ve tespitlerden hareketle bu çalışmanın, iki asırlık iktisadi zihniyet evriminin serimlenmesine ve iktisat tarihi çalışmalarına katkı sağlaması umulmakta, ayrıca konu üzerine akademik çalışma yapmak isteyenlere metodolojik olarak perspektif kazandırması beklenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Ticaret Serbestisi, Himaye Usulü, Akyiğitzade Musa Bey, Münif Paşa.

ABSTRACT

TRADE FREEDOM AND PROTECTIONISM IN THE WORKS OF MÜNİF PAŞA AND AKYİĞİTZE MUSA BEY: A COMPARATIVE REVIEW

Mustafa TINMAZ

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Economics

Master, February/2022

Supervisor: Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN

This study aims to contextualise the concepts of "freedom of trade" and "protectionism" were discussed with all their aspects in the context of the works of Akyiğitzade Musa Bey and Münif Pasha, who were the leading figures of that period. The three primary sources used in the research are Akyiğitzade Musa Bey's "İktisat or İlmi Servet", "İlm-i Servet or İlmi İktisat" and Münif Pasha's "İlm-i Servet". These works are discussed comparatively from the perspectives of Musa Bey and Münif Pasha and the concepts of "freedom of trade" and "protection method". In this way, the reasons for the emergence of the disagreement were revealed from the evidence and adverse opinions put forward by the supporters of freedom and protection. The results show that Musa Bey defended protectionism and he thought protectionism should be for a certain period and in productive sectors. Also, Musa Bey thought that when the international competitive power was reached, the protectionism should be removed gradually, and free trade should be started. It has been determined that Münif Pasha was in favor of the complete liberalization of trade, was in favor of economic liberalism, and believed that restrictions and customs practices would hinder the freedom of enterprise. Considering the publication period historical and economic conditions of the works, both thinkers dealt with the issue objectively, the defenses and evidence of those who disagreed were analyzed comprehensively, and finally touched on their own thoughts, providing a rich basis for the discussions made in this context. With the Ottoman Empire out of date, similar economic problems and debates spread to the Republic of Turkey in the form of "liberal economics" and "national economy" as an antipole. Based on the findings and determinations obtained, it is hoped that this study will contribute to the exposition of two centuries of economic mentality evolution and economic history studies. It is also expected to provide a methodological perspective to those who want to conduct academic studies on the subject.

Keywords: Freedom of Trade, Protectionism, Akyiğitzade Musa Bey, Münif Pasha.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Öncelikle, yeterlikleri doğrultusunda her konuda maddi ve manevi desteğini esirgemeyen rahmetli dedeme, kıymetli anne ve babama teşekkür ederim. Varlığı ile hayatıma neşe getiren kızıma, eğitim ve çalışma konusundaki azim ve gayretini hayatıma tatbikte örnek aldığım kıymetli eşime çok şey borçluyum. Yine, Hitit Üniversitesi ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde eğitim aldığım hocalarıma; emekleri, ilgileri, destekleri ve taltifleri için teker teker teşekkür ederim. Tez konusunda, iktisat tarihi alanında çalışmayı tensip buyuran, tez konusunun belirlenmesinde ve tez yazım sürecinde desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Ebül Muhsin DOĞAN hocama şükranlarımı sunarım. Ayrıca, lisansüstü eğitimimi tamamlama çabası içerisinde maddi ve manevi olarak varlığını ve desteğini şahsımdan esirgemeyen herkese minnet borçluyum, zira teşekkür kifayet etmez.

Mustafa TINMAZ

Ocak, 2022-SAMSUN

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Önemi	3
2. ALANYAZIN TARAMASI	5
2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Zihniyetine Ait Temel Parametreler ve Dönüşüm Süreci	5
2.2. Ekonomi Politik İlminin Getirdiği Tartışmalar	6
2.3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Serbestisi ve Himayecilik Konusundaki Mülahazalar	7
2.3.1. Münif Paşa	8
2.3.2. Sakızlı Ohannes Paşa	9
2.3.3. Mehmet Şerif Efendi	11
2.3.4. Mehmet Cavid Bey	12
2.3.5. Namık Kemal	16
2.3.6. Akyiğitzade Musa Bey	17
2.3.7. Ahmet Mithat Efendi	18
2.4. Çalışma Konusu ile İlgili Alanyazın Taraması	19
3. MATERYAL VE YÖNTEM	33
3.1. Çalışmada Kullanılan Materyal	33
3.2. Çalışmada İzlenen Yöntem	33
4. BULGULAR VE TARTIŞMA	35
4.1. Akyiğitzade Musa Bey'in Eserlerinde Ticaret Serbestisi ve Himaye Usulü	35
4.1.1. İktisat Yahut İlmi Servet: Azadegi-i Ticaret Yahut Usul-i Himaye	35
4.1.2. İlmi Servet Veyahut İlmi İktisat	42
4.2. Münif Paşa'nın Eserinde Ticaret Serbestisi ve Himaye Usulü	53
4.2.1. İlmi Servet	54
4.3. Musa Bey ile Münif Paşa'nın Ticaret Serbestisi ve Himaye Usulü Hakkındaki Düşüncelerinin Eserleri Bağlamında Karşılaştırılması	68
4.4. Himayecilik ve Serbestiyet Düşüncesindeki Temel Çatışmalar	75
4.4.1. Sanayileşme Hedefi İçin İzlenecek Yol	75
4.4.2. Gümrük Uygulaması	76
4.4.3. Bireysel Fayda ve Kamu Yararı	76

4.4.4. Düşmanlık.....	77
4.5. Bir Usul-i Himaye Taraftarı: Musa Bey	77
4.6. Liberal İktisadi Zihniyet İzinde Bir Bürokrat: Münif Paşa	81
5. SONUÇ	85
KAYNAKÇA.....	90
EKLER.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	97

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Akyiğitzade Musa Bey (Fotoğraf)	93
Şekil 1.2. Münif Paşa (Fotoğraf).....	94
Şekil 1.3. Münif Paşa'nın İlm-i Servet Adlı Eserinin Kapak İçi Görseli-1	95
Şekil 1.4. Münif Paşa'nın İlm-i Servet Adlı Eserinin Kapak İçi Görseli-2	96

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan sürece bakıldığında, devletlerin hızlı bir kalkınma ve atılım çabası içinde oldukları dikkat çekmektedir. Birbirlerine muhtelif ulaşım ağları ile bağlanan kentler ve buharlı nakil vasıtalarının gelişmesi ile beraber, sürat ve düşük maliyet bahşeden nakliye hizmeti; ülkeler arasındaki mesafeyi kısaltmış, iletişim ve ticareti hızlandırmıştır. Merkezileşen bazı bölgelerde artan sanayi yatırımları ve iktisadi faaliyetler; ihtisaslaşma ve işbölümünü beraberinde getirmiş; bu da ülkeler arasındaki ekonomik etkileşimi hızlandırmıştır. Zirai madde üreten ülkelerle, hammadde gereksinimi duyan sanayileşmiş ülkelerin arasındaki ticari ilişkiler büyük hacimlere ulaşmıştır. İşte bu iki kesim arasındaki “üretimdeki verimlilik” farkları, kazancın büyük kısmının sanayileşen ülkelerde birikmesine yani kapitalizmin oluşumuna sebebiyet vermiştir (Eldem, 1994a: 1).

18. yüzyılda İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi, J. Schumpeter’in öne sürdüğü “yaratıcı yıkıcılık” savını teyit etmiş, sanayi kapitalizmi üretim ve tüketim kalıplarını değiştirmeye başlamış, yeni bir yaşam biçimi sunup, eskisini de yok etmeye başlamıştır (Kazgan, 2004: 16-17). Yaratıcı yıkımın beraberinde getirdiği dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu’ndaki izdüşümüne bakıldığında; Osmanlı bankası, Duyun-u Umumiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu firmaları, özel bankalar, Fransız Reji İdaresi gibi çağdaş kurumları eskinin yerine ikame etmiştir (Kazgan, 2004: 32-33).

Osmanlı İmparatorluğu’nda gerileme ve çöküş dönemine giderken kapitülasyonlar, ekonomik rekabet gücünün kaybedilmesi, imtiyazlı devletlere olan bağımlılık, kaybedilen savaşların ağır ekonomik yükü, maliye sisteminin işlevliğini yitirmesi gibi sorunlar, iktisadi alanda yeni çözüm arayışlarını doğurmuştur. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğun yeniden toparlanması ya da yıkımı geciktirme gayesi ile tradisyonalist ve yenilikçi aydın ve bürokratlardan müteşekkil önde gelen bir takım simalar, hızla kapitalistleşen dünyada kapitalizme eklemlenme sürecinde iktisadi ve mali alanda benimsenmesi gereken kaide ve esaslar üzerinde fikri çatışma yaşamıştır. Ticarete ve değişimde liberal politikalar izlenerek serbesti tanınması fikrini savunan Cavid Bey, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Efendi ve Münif Paşa gibi düşünürler karşısında; ticarete koruma yahut himaye politikası izlenmesi gerektiğini düşünen ve savunan Ahmet Mithat

Efendi, Musa Bey, Aynizade Hasan Tahsin, Ziya Gökalp, Tekin Alp (Moiz Kohen) gibi himaye taraftarları, bazı müşterek düşünceleri olmakla beraber, iki ayrı kutbun temsilcileri olmuştur. Adları geçen aydın ve bürokratlar, bu iktisadi ve mali sorunların tespiti ile önerdikleri çözüm yollarını kitap ve gazete gibi yayın unsurları ile irdelemiştir. Araştırma konumuzunda yer alacak düşünürler, Akyığıtzade Musa Bey ile Münif Paşa'dır.

Mekteb-i Hukuk'ta hocalık yapan Münif Paşa, *İlm-i Servet* adlı eseri kaleme almıştır. Eserin hem yazması hem de öğrencisi Mahmut Es'ad tarafından toparlanan ders notlarının neşri ile oluşturulan matbu yayını bulunmaktadır (Budak, 2012: 438). Münif Paşa eserinde iktisadi liberalizm yol göstericiliğinde iktisat bilimine ilişkin fikir ve görüşlerini sunmaktadır (Akın, 2014). Diğer bir düşünür, *İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat* adlı eser ile *İktisat Yahut İlm-i Servet- Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye* adlı eserlerin müellifi aynı zamanda Harp Okulu'nda İktisat hocalığı yapan Akyığıtzade Musa'dır. Musa Bey'in kitaplarında öz olarak, "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" görüşü ile korumacılık düşüncesi mukayese edilmektedir (Berkes, 2018: 398).

Münif Paşa ve Akyığıtzade Musa Bey'in eserinde, "serbest ticaret" ve "himaye usulünün" karşılaştırmalı olarak ele alınması, çalışma konusunun kapsamını oluşturmaktadır. Çalışma konusunun sınırlılıklarını, adı geçen üç eserde yer alan tespit, görüş ve düşünceler oluşturmaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Kapitalistleşmeye giden yolda fikir birlikteliği sağlayan Osmanlı düşünürleri, bu amaçta ticaret serbestisi ve himaye usulünü tartışmaya açmış, bu iki görüş arasında asırlık gerginliğe kapı aralamıştır (Çavdar, 2003: 21). Ticaretin serbest bırakılması ve bu alana devlet müdahalesinin olmaması gerektiğini savunan Münif Paşa, ticaret serbestisini, "Hürriyet-i sanayi demekten maksad herkes sanayi-i meşruadan istediği sanatı istediği yerde ve arzu ettiği surette işlemekte, ve ba'de istihsal ettiği mahsulatı gerek dahilde ve gerek haricde tutturabildiği bahaya satıp mübadele etmekte muhtar olmaktır." biçiminde tanımlamıştır. Hükümetlerin korumacılık maksadı ile ticaret ve sanayi hususunda çıkarttıkları emir ve yasaların, sanayi hürriyetine halel getireceğini savunan Münif Paşa, "Halk kendi umûrunu daha iyi bilirler. İdârece hîçbir tedbîr yokdur ki menfaat-ı şahsiyye yerine kaim olabilsin" düşüncesi ile himayeci

politikalara karşı çıkmıştır (Münif, 1886: 52-53). Müdahalenin “nizam-ı tabîi” yi bozacağını, rekabetin ise “sanâyi’nin terakkisine” sebep olacağını belirtmiştir. Narh, bac ve gümrük uygulamalarına karşıdır (Münif, 1886: 55-56). Tekel sistemine muhalif düşünce sergileyen Münif Paşa, imtiyazı elinde bulunduranların, diledikleri fiyattan mal satmaları ve sanatın gelişmesini düşünmemelerinin büyük zararlara neden olacağına işaret etmiştir (Münif, 1886: 62).

Akyiğitzade Musa Bey, *İktisat yahut İlm-i Servet- Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye* başlığıyla 1896’da ders kitabı olarak çıkan eserinde, dönemindeki liberal iktisadi düşünce ile korumacı zihniyetin karşılaştırılmasını amaçlamıştır. Himaye usulü taraftarı olan Musa Bey korumacı politikaların, memleketin yetkin olduğu alandaki sanata uygulanması, aksi halde geliştirilmesi mümkün olmayan sanata yapılan korumacılığın, yabancı ülke rekabetine dayanamayacağı ve bunun büyük sorunlara yol açacağını vurgulamıştır (Albayrak vd., 2016: 290). Himaye usulünü; “Usul-i Himaye, bir milletin kuva-yi istihsalîyesini neşv ü neva ettirmek için terbiye edilmesidir” esası üzerine kurgulamaktadır (Albayrak vd., 2016: 305). Akyiğitzade Musa Bey’in diğer bir çalışması *İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat*’tır. Ticaret serbestisi ve himaye usulüne öz olarak temas edilen bu eser, iktisat ilke ve prensipleri doğrultusunda hazırlanması boyutuyla, zamanının iktisat kitaplarına kıyasla, farklılık arz etmektedir (Albayrak vd., 2016: 32-33).

Bu çalışmada ticaret serbestisi ve himaye usulüne giden yolda fikir ayrılığına sebep olan iktisadi zihniyetteki uygulama ve politikaların, Münif Paşa ile Musa Bey’in eserleri özelinde analiz edilmesi, karşılaştırılması, serbesti-himaye ayrışmasına sebep temel parametrelerin tespiti ve Münif Paşa ile Musa Bey’in ticaret serbestisi ve himayecilik hususundaki tavırlarının belirlenmesi hedeflenmektedir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Münif Paşa’nın hayatı, eserleri ve düşünceleri üzerine; maarif nazırı olması boyutu ile eğitim alanında, çok yönlü bir düşünür olması boyutunda felsefe ve tarih alanında çalışmalara alanyazında rastlanmaktadır (Akın, 2014; Budak, 2012; Dai, 1951; Duran, 1986; Doğan, 1991; Sağlam, 2004). Münif Paşa’nın iktisat tasavvuru üzerine müstakil çalışmalar yapılmıştır (Doğan, 2013; İnceoğlu, 2005). Ayrıca iktisadi düşünce tarihi alanında bölüm olarak yer verilen çalışmalara da rastlanmıştır (Kılınçoğlu, 2012; Sayar, 2009).

Akyiğitzade Musa Bey, iktisat bilimini metodolojik olarak tahlil etmesi, sistematik öğretisi, iktisatçı olması, Harbiye’de hocalık yapması gibi sebeplerle, iktisat tarihi ve tarih bilimi yönüyle birtakım çalışmalara konu edilmiştir (Albayrak vd., 2016; Balcı, 2004; Demir, 2018a; Durucan, 2020; Ergin, 2018; Karabacak, 2019; Karaoğlu, 2008; Pulat, 2018). Bunun yanında iktisat tarihi alanında yaptıkları çalışmalarda bölüm açarak dolaylı açıdan Musa Bey’in iktisadi düşüncelerine yer veren çalışmalar bulunmaktadır (Bozkurt, 2020; Cengiz, 2012; Çakmak, 2011; Demir, 2019; Karaman, 1994; Kılınçoğlu, 2012; Öztürk, 2007; Pınar, 2000; Şahin, 2009; Yıldırım, 2017).

Osmanlı İmparatorluğu’nda liberal iktisadi düşüncenin savunucuları arasında en çok bilinenler Sakızlı Ohannes Paşa, Mehmet Cavid Bey, Namık Kemal, Mehmet Şerif Bey gibi düşünürlerdir. Tarihsel sürecin öncelik verdiği liberal iktisadi zihniyet, birtakım ana sorunlara deva olamaması sebebiyle, himayeci görüşü doğurmuştur. Himaye usulü ve bu düşünceden hareketle Milli İktisat savunucuları arasında Ahmet Mithat Efendi, Musa Bey, Aynizade Hasan Tahsin, Ziya Gökalp, Tekin Alp (Moiz Kohen) gibi düşünürler bulunmaktadır. İktisat tarihine ilişkin araştırma ve problemlerin; tarih, maliye, edebiyat, felsefe gibi alanların da çalışma sahasına doğrudan yahut dolaylı olarak girmesi, veri toplamada ve kaynak sağlamada önemli bir birikim sunmasına karşın; tespit ve değerlendirmelerin bazı konular özelinde dar ve sığ olmasına neden olmaktadır.

Çok yönlü ilmi ve akademik bilgi birikimleri neticesinde birçok alanda telif eser veren, ayrıca birtakım yayın organlarını kullanarak düşüncelerini sergileyen Osmanlı aydın ve bürokratlarından Münif Paşa ve Akyiğitzade Musa Bey’in kaleme aldıkları iktisat kitapları özelinde “ticaret serbestisi” ile “himaye usulünün” mukayeseli olarak incelenmesi, çalışmayı farklı kılmaktadır. Liberal iktisadi zihniyeti savunan Münif Paşa’nın, Mekteb-i Mülkiye’de hoca olmasına ve iktisat dersleri vermesine rağmen; alanyazındaki çalışmalarda liberal iktisadi düşüncenin savunucuları olan Ohannes Paşa, Mehmet Cavid Bey, Mehmet Şerif Bey ve Namık Kemal’in gölgesinde kalması münasebeti ile bu çalışmada Münif Paşa’nın ele alınması bu eksikliği gidermeyi hedeflemekte ve çalışmanın alanyazına katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

2. ALANYAZIN TARAMASI

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Zihniyetine Ait Temel Parametreler ve Dönüşüm Süreci

Osmanlı İmparatorluğu, iaşecilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve hazinenin denetimi (fiskalizm) üçlü sac ayağı üzerine formüle edilmiş köklü bir ekonomik yapı inşa etmiştir. Bunlardan ilki, iaşecilik kısaca; toplumun ihtiyacını karşılayacak derecede bol, ucuz ve kaliteli ürün arzını kontrol altında tutmak ve bu düzeyde meydana gelebilecek dalgalanmaları bertaraf etme çabası olarak tanımlanabilir. İaşeciliği zorunlu kılan ana etmenler; ekonomideki produktivitenin kafi düzeyde olmaması, tabi düzene bağımlılık ve lojistik (Genç, 2009; 62). Devlette öncelikli hedefin, mahalli birimlerin tüketim ihtiyaçlarını karşılama, akabinde arz edilen ürünün payitahtın ihtiyaçları için gönderildiği ve geri kalanının yurtiçinde tüccarlar kanalı ile muhtelif bölgelerde satış için sunulması biçiminde olduğu anlaşılmaktadır.

İhracat, sıkı bir denetime tabiydi. Diğer yandan ithalat, hiçbir kısıtlamaya tabi değidi ve serbestçe yapılabilirdi. İthalat ile, yurt içinde üretilmeyen ya da az miktarda üretilen tüketim mallarının temini yapıldığından, mal ithali devlet tarafından da teşvik görürdü. Diğer bir parametre olan gelenekçilik; “sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş var olan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğunca muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme” biçiminde tanımlanabilir. Gelenekçilik ilkesi, “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” şeklindeki deyimde vücut bulmuştur. Sac ayağının üçüncüsünü oluşturan fiskalizm ise; öz tabirle devlet hazinesinin doldurulması, belli düzeyde tutulması ve harcama tasarrufu olarak adlandırılabilir. İaşecilik ve gelenekçilik ilkeleri, ticaret ve mübadele alanını kısıtlı tutmaktaydı. İaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizm üçlüsü, uyum ve insicam içinde yürütülmüştür. Fiyat kontrolleri ve kar hadlerinin belirli bir düzeyi aşmaması gibi teknik kısıtlar, para, ticaret ve mübadele döngüsünü zarureten belli bir düzeyde bırakmıştır. Bu da zengin bir sosyal tabakanın serpilmesini engellemiştir (Genç, 2009; 64-68).

1800-1840 periyodundaki reform sürecinin mali ve iktisadi alana yansıması, hazineye ait gelirlerin artırılması biçiminde gerçekleşmiştir. Tımar ve zeamet sisteminde mukataalaştırma hız kazanmış, malikane sistemi dondurulmuş, ayanlarca kontrol edilen varidatın bütçeye nakli gibi bir takım çalışmalar göze çarpmaktadır. Bu

alışmalara ilave olarak var olan vergilerin korunması ve yeni vergilerin konması süreci eklenir. Yeni konan vergilerin büyük kısmı, ihraç kalemleri üzerine olur. Bu noktada, klasik yapının ana ilkelerinden iaşecilik ve fiskalizm işlek bir biçimde varlığını sürdürürken, yavaş yavaş reform hareketleri ile gelenekçilik ilkesinde dönüşüm başlamıştır. İaşecilik ve fiskalizm, zamana has yenilikleri icap ettirince, değişime kapı aralanmıştır. Mazide yapılan ıslahat ve yenilikler, hep önceki ihtişama kavuşma ve dirilme gayesine matuftu. Ancak, 18. yüzyılın bitiminde başlayan yenilik süreci, artık eskide kalan kudretli günlere kavuşma ve geleneği yaşatma amacını değil, gelenekiliğin terkedilmesi ve asri düzeyde bir yenileşme çabası şeklinde devam etmiştir (Genç, 2009; 93-95).

2.2. Ekonomi Politik İliminin Getirdiği Tartışmalar

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi meselelere ilişkin ilk düşünsel yayılma, gazete ve neşriyat alanında kendini göstermeye başlamıştır. Bu konuda Tercüman-ı Ahval, Tercüman-ı Hakikat, Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis gibi gazeteler örnek olarak gösterilebilir.

Asri düzeyde, bilimsel ve objektif olarak iktisadi konuların ele alınması, Mecmua-i Fünun ile başlamıştır. Dergide Münif Paşa, Mehmet şerif Efendi, Mehmet Said Efendi, Ohannes Paşa ve Vahan'ın iktisadi meseleler üzerine yazdıkları, iktisadi düşünce alanında ilk olma özelliği sergilemiştir. Tanzimat sonrası eğitim alanında meydana gelen yenilik ve değişimlerle birlikte, ilk iktisat dersinin Serendi Arşizen tarafından tıp öğrencilerine verilmesi ilginçtir. Eğitim alanında bulunan boşluğu doldurma ve bürokrat yetiştirme amaçlı Mekteb-i Mülkiye kurulmuştur. Devlet işlerinde istihdam olunacak memur ve bürokratlara *ekonomi politik* eğitimi verilmek hedeflenmiş; Münif Paşa, Mehmet şerif Efendi ve Ohannes Paşa gibi aydınlar iktisat kitapları telif etmiş, bu kitaplar Mülkiye'de iktisat dersi olarak okutulmuştur. İktisat tedrisatı başlar başlamaz, bu ilme verilecek isim için arayış çabaları başlamıştır. Bu konuda, *ekonomi politik* kavramına mukabil isim olarak; Kınalızade Ali Efendi ve Taşköprizade Ahmet Efendi, "ev umuru" manasına gelen "*İlm-i Tedbir-i Menzil*"; Serendi Arşizen ve Aleko Suço "*Tasarrufat-ı Mülkiye*"; Münif Paşa "*İdare-i Mülkiye*"; Mehmet Mithat Efendi "*Fenn-i İdare*" / "*İdare-i Umur*"; Ahmet Hilmi Efendi "*İlm-i Tedbir-i Servet*"; Mehmet şerif Efendi "*İlm-i Emval-i Milliye*"; Ohannes Paşa "*İlm-i Servet-i Milel*"; Namık Kemal "*Fenn-i Servet*"; Tunuslu Hayreddin Paşa "*Fenn-i iktisadi siyasiyye*"; Ahmet Cevdet Paşa "*Esbab-ı Servet*"; Mithat Paşa "*Ekonomi*

politik” gibi isimler önermiştir. 1900’lere gelindiğinde Süleyman Sudi’ nin “*Defter-i Muktesid*” adlı eseri ile Cavid Bey’in “*İlm-i İktisat*” adlı eseri sonrası, uzun süren terminolojik adlandırma sorunsalına son verilmiş, *ekonomi politik* isminin yerini *iktisat* almıştır (Sayar, 2009: 284-289).

Tercüme odasında vazifeli Osmanlı aydınlarının, İngilizce ve Fransızca kaynaklı iktisat eserlerini tercüme ederek halkın anlayabileceği bir biçimde toplumun istifadesine sunmaları önem taşır. Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisat biliminin geniş okuyucu kitlelerine aktarılmasında Avrupalı ve gayrimüslim tebaanın yayın organlarının katkısı büyüktür. Yine Osmanlı aydınlarının gazete ve dergi alanında yürüttükleri yayın faaliyetlerinin, iktisadi meselelerin halka aktarılmasında olumlu katkıları olmuştur. Tercüme faaliyeti ile başlayan iktisat ilmine ilişkin ilgi ve merakın, üzerine durularak ve emek sarf edilerek telif eser verecek kadar ilerlediği görülür. Modern iktisat anlayışının tam manasıyla kavranmasından ziyade, temel parametre, tanımlar ve bu minvalde çıkan tartışma konuları üzerinden iktisat bilimi anlaşılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve mali şartlarının iyileştirilmesi ve çöküşünü yavaşlatabilme adına “tarım mı, sanayi mi?”, “ticaret serbest mi bırakılmalı, himaye mi edilmeli?”, “gümrükler kaldırılmalı mı?” gibi tartışmalar üzerinden iktisat biliminin anlaşılmaya ve tatbik edilmeye çalışıldığı görülür. Tartışma konusu iki kutuplu olunca, fikirler de ikiye bölünür. Tam bu noktada “Ticaret serbestisi” ve “himaye” tartışmaları da Osmanlı aydın ve bürokratlarını fikren ayırmıştır. Önümüzdeki bölümde bu husus ele alınacaktır.

2.3. Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaret Serbestisi ve Himayecilik

Konusundaki Mülahazalar

Liberal iktisadi zihniyetin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iki önemli temsilcisi Ohannes Paşa ile Cavit Bey’dir. Ohannes Paşa, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet* adlı eseri; Cavit Bey ise *İlm-i İktisat* adlı eseri kaleme almıştır. İki düşünür de çağdaşları olan Fransız iktisatçılardan esinlenmiş ve liberal iktisat politikalarının propagandasını yapmıştır. Diğer yandan liberal ekole karşı, himaye usulünü uygulayarak sanayileşme hedefi güden ve “milli sanayi burjuvazisini yeşertmeyi” amaçlayan milli iktisat okulu vardır. Alman korumacı okulunun doktrinlerine dayanan bu görüş, Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından savunulmuştur (Boratav, 2010: 25-26). Her ne kadar,

önceki çalışmalarda liberal zihniyet taraftarları içinde en başta Ohannes Paşa ve Cavid Bey'in düşünceleri ön plana çıksa da, serbesti düşüncesini savunan diğer aydınlara da bu çalışmada yer verilecektir. Zira adı geçen aydın ve düşünürlerin, aynı blokta yer alması yahut düşünsel planda aynı sloganın temsilcileri olma boyutu ile serbesti-himaye tartışmalarına bakış açısının büyük bir adeseden ele alınması, çalışmanın bütünlüğü adına önem taşımaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, ticaretin serbest bırakılmasını savunanlar ile himaye taraftarlarından önde gelen simaların konu hakkındaki düşünce ve tespitlerine öz olarak yer verilecektir.

2.3.1. Münif Paşa

Hakkında yapılan araştırma ve incelemelerde isminin, Münif Mehmed, Mehmed Tahir Münif, Mehmet Münif, Tahir Münif ve Münif Paşa gibi kullanımlarına yer verildiği; kendi yazılarında ise Münif, Münif Paşa veya Münif Efendi kullanımını tercih ettiği görülür. Çeşitli araştırmalara göre doğum tarihi hakkında muhtelif görüşler¹ mevcuttur. Buna göre Münif Paşa'nın, 1824-1830 yılında Ayıntab'da (Gaziantep) doğduğu belirtilir. Babası, Ayıntab'ın mümtaz alim ve şairlerinden Hoca Abdunnafi Efendi'dir (Budak, 2012: 47-49).

İlköğretim hayatına Ayıntab'da başlamış, daha sonra eğitim için Mısır'a gitmiş, Arapça ve Farsça'sını ilerletmiştir. Coğrafya, edebiyat ve tarih ilmi tahsil etmiş; Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmeye başlamıştır. Şam'da Emeviye Medresesinde bir yıl eğitim alan Münif Paşa, 1850 yılında Şam'da memuriyete başlamış, 1852 yılında İstanbul'a dönmüştür. Kendisine 1853 yılında Tercüme Odası'nda Arapça ve Farsça mütercimliği vazifesi tevdi edilmiştir. Tercüme Odasında görevli Prusya'lı Emin Efendi'den aldığı özel dersler ile dilini geliştirmiştir. Çalışkanlığı ile göze çarpan Münif Paşa, Berlin'de başkatipliğe yükselmiş, yine Berlin Üniversitesi'nde felsefe, doğal bilimler, hukuk ve ekonomi politik tahsili görmüş ve Almanca'sını ilerletme imkanı elde etmiştir (Budak, 2012: 56-67).

Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye adı altında ilk özel bilimsel faaliyet yürüten kuruluşun öncüsü olan Münif Paşa, yine bu cemiyetin yayımını yürüttüğü Mecmua-i Fünun dergisi ile ilk süreli bilimsel dergicilik faaliyetini başlatmıştır. Münif Paşa; İlm-i Belagat, Medhal-i İlm-i Hukuk, Hikmet-i Hukuk, İlm-i Servet, Adat-ı Ümem,

¹ Budak'ın (2012) çalışmasında yer alan 13. dipnotta doğum tarihi hakkındaki çeşitli görüşlere yer verilmiştir.

İngiltere Tarihi, Dastan-ı Ali Osman, Terkid-i Bend, Muhaverat-ı Hikemiyye eserlerini kaleme almıştır. Ruzname-i Ceride-i Havadis ve Mecmua-i Fünun'da bir çok makalesi yayınlanmıştır. Ticaret Mahkemesi Başkanlığı, Zabtiye Nezareti Müsteşarlığı, Divan-ı Temyiz Reisliği, Meclis-i Maarif Riyaseti görevlerinde bulunmuştur. 1871 senesinde Tahran sefaretine atanmış ve beş sene elçi olarak görev yapmıştır. Tahran elçiliği sonrası İstanbul'a dönmüş ve Maarif Nazırı olarak göreve başlamıştır. Münif Paşa, kısa bir süreliğine Ticaret Nazırlığı yapmış, tekrar Maarif Nazırı olarak göreve başlamıştır. Münif Paşa, Sultan 2. Abdulhamid tarafından sevilen, düşüncelerine itibar edilen bir nazırdır. Sultan, Paşa'dan özel olarak ekonomi politik dersi almıştır. Paşa, Mekteb-i Hukuk'ta; ilm-i servet, edebiyat, belagat ve hukuk derslerini vermiştir. Daha sonra Maarif Nazırlığı'ndan ve Mekteb-i Hukuk'taki görevinden alınmıştır. Mecmua-i Fünun'da yazdığı bir yazı yüzünden sarayda rahatsızlık uyanmış ve mecmua toplatılarak yayın yasağı getirilmiştir. Şevki kırıkan Paşa, Avrupa'ya gitmiş ve orada kaldığı süre zarfında görüştüğü bir takım kişilerin tehlikeli olabileceği vehmi ile, saray tarafından tekrar (3. kez) Maarif Nazırlığı'na atanmış ve 1887-1891 yılları arasında bu görevinde kalmıştır. Son kez Tahran'a elçi olarak tayin edilen Paşa, kızının ölümü üzerine İstanbul'a dönmeyi talep etmiş ve talebi uygun görülmüştür. Ömrü devlete hizmet ve bilimsel faaliyet üzere geçen Paşa, 1910 senesinde İstanbul'da vefat etmiştir (Budak, 2012).

Teze konu olan aydınlardan Münif Paşa'ya çalışmanın dördüncü bölümünde müstakil bir bölüm açılarak ticaret serbestisi ve himaye konusundaki iktisat tasavvuru ile ilgili detaylı bilgilere yer verileceğinden, bu kısımda hayatına dair bilgi vermekle yetinilmiştir.

2.3.2. Sakızlı Ohannes Paşa

Ohannes Paşa, Harbiye ve Mülkiye mekteplerinde iktisat hocalığı yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik manada ilk iktisat kitabını, Ohannes Paşa kaleme almıştır. Eserin ismi, *Mebadi-i İlmi Servet-i Milet*'dir. Paşa'nın diğer bir eseri ise, *İlm-i Servet*'tir (Çavdar, 2003: 24-25).

Ohannes Paşa, liberal kapitalizm savunucusudur (Berkes, 2018; Çakmak, 2011; Çavdar, 2003; Sayar, 2009). Çalışma özgürlüğü önünde engel olan “tekeli”, “lonca”, “narh”, “iç gümrük” ve “gedik” gibi uygulamalar ile piyasaya devletin müdahalesine karşıdır. Paşa'nın, İlmi-i Servet adlı eserinde yer alan:

Devletçe bazı fabrikaların açılması gibi girişimlerin örnekleri bulunmaktadır. Fakat sınıai gelişmeye doğrudan doğruya katkıda bulunmak devlete ilişkin işlerden olmadığı kuşkudan uzaktır...istihdam olunan memurlar her ne kadar yetenekli ve bilgili olsalar, gayret ve hizmette kusur etmeseler de gene bireysel çıkarları nedeni ile yani servet sahibi olmak umudu ya da sahip olduklarını kaybetmemek korkusuyla çalışan zanaatkarlarla karşılaştırılmazlar...devletçe madenlerin işletilmesi dahi zanaat icrası demek olduğu için bir önce sayılan sakıncaların bu konuda da geçerli olduğu tecrübe ile sabittir. Devletçe zanaat icrasının bir başka sakıncası da rekabete engel olması ve o yolda çalışan zanaat sahiplerini engellemesi, imtiyazların öne çıkmasına neden olmasıdır.

biçimindeki düşüncesi, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır (Berkes, 2018; Çakmak, 2011).

Paşa, *İlm-i Servet* adlı eserinin 125. sayfasında yer alan mülkiyet bahsinde, “mülkiyet hakkı, insanın meşru olarak kendisine ait olan şeyleri, hiçbir taraftan karışma ve saldırma olmamak üzere, tam özgürlükle kullanabilmesi hakkıdır” düşüncesine sahiptir. Ticaretin serbest bırakılması konusunda aynı eserin 170. sayfasında yer alan:

Serbest rekabet geçerli olduğu sürece eşyanın fiyatı da tabii düzeyini bulur. Eşyanın fiyatını tayin eden kural rekabettir denilmesinin nedeni budur. Bundan ötürü devletin eşya fiyatına müdahalesinden hiçbir yarar elde edilmez. Değerle fiyatın anlamından kolayca anlaşılır ki, eşya fiyatının devlet tarafından gerçek bir biçimde belirlenmesi mümkün değildir. Erzak ve emtiaya narh, yani resmi fiyat biçilmesi, mübadele kuralını ihlal eder.

biçimindeki düşüncesi, bu durumu gözler önüne sermektedir (Çakmak, 2011; Çavdar, 2003; Sayar, 2009).

Sayar’a (2009) göre Ohannes Paşa, teşebbüs hürriyeti hakkında “Serbesti-i imal ilm-i servetin kaide-i esasiyesi hükmündedir, terakkiyat-ı sanaiyyenin kaffesi bu menbaadan neş’et eder” düşüncesini taşımaktadır. Paşa, ticaret serbestisinin doğal bir sonucu olarak “rekabet” ortaya çıkacağını belirtmiştir. Eserinde “Vezaif-i Hükümet” ismi ile ayrı bir bölüm açarak, devletin görev alanının çizilmesi fikrini öne sürer. Sanayi dallarında güdülen himayeci politikaların, esasında teşebbüs özgürlüğünü baltaladığını belirtir. Paşa’nın ticaret serbestisi-himaye usulü ikileminde net tercihini “Usul-ü serbestide, erbab-ı sanayiim himmet ve ikdamları himaye usulünden ziyade müessir ve müsemmir olduğunu vukuat dahi isbat etmiştir” sözünde de açıkça görüleceği üzere, ekonomik serbestiden yana koymuştur.

Ohannes Paşa, ticaret serbestisinin yerine himaye usulünün benimsenmesini ülkeler arasındaki gerginlik ve savaşlara sebep olduğu gerekçesi ile yadırgamaktadır. Serbest ticaret, rekabet vasıtası ile ekonomiyi düzenleyici etki yapar. Paşa’ya göre

savaş zamanlarında bile, stokçuluk ve karaborsacılığın engellenmesi için tam manada serbestliğin olması gerekir. Paşa, “İnsanlar yalnız hürriyetle, yani her şahsın sahip olduğu yeteneklerden en üst düzeyde yararlanmadaki özerklik derecesiyle gerçekten eşitliğe erişebilir. O halde bireylerin hürriyeti sağlaması ve koruması gerçek eşitlik demektir.” düşüncesini savunur. Devletin, bireylere işsizlik ve yoksulluk nafakası bağlamasına ve yardım etmesine karşı çıkar, bu tür sebeplerle dahi devlet, ekonomiye karışmamalıdır. Eserinin ismini mealen “ulusların zenginliği bilimi” koyan Paşa, Batılılaşma için tek çarenin, ticaret serbestisi yönünde politika gütmekte yattığını belirtmektedir (Çavdar, 2003: 26-27). Bu tespitlerden hareketle, Ohannes Paşa’nın net olarak tercihini, hiçbir kayda ve şarta bağlanmadan ticaretin serbestçe yapılabilmesi yani ticaret serbestisi olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır.

2.3.3. Mehmet Şerif Efendi

Şerif Efendi, Mekteb-i Mülkiye’de iktisat hocalığı yapmıştır. Sayar (2009), Şerif Efendi’nin iktisat terminoloji ve tanımlamalarında Adam Smith’in tesiri olduğunu, Say ve Rossi tercümelerini araştırıp okuduğunu, ayrıca ilmi çabası ile Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik iktisat taraftarları arasına giren ilk iktisatçılardan olduğunu belirtmiştir.

1861 yılında, Tercüman-ı Ahval gazetesinde, iktisadi görüş ve mülahazaları yer almaya başlamış, akabinde bu yazılar 1863 senesinde *İlm-i Emval-i Milliye* ismi ile kitaplaştırılmıştır (Demir, 2018b: 274-275). Sayar (2009), Mehmet Şerif Efendi’nin *İlm-i Emval-i Milliye* adlı kitabını, akademik düzeyde ilk telif iktisat eseri olarak tanımlar.² Fındıkoğlu’nun (1946: 45) belirttiği gibi, Şerif Bey; liberalizm içinde kalarak sanayileşme fikrini savunan bir aydındır.

Eserinde, bir ülkenin zenginlik ve medeniyet hedefine, iktisat ilmi ile erişebileceğini vurgulamaktadır. Medeniyette ilerleme, ülkelerde gelişme; sanayi ve ticaret ile mümkün olur. Üretimde, özel teşebbüsün önde olduğu ülkeler, daha hızlı ilerler. Diğer yandan tarım, sanayi ve ticaret dallarına devletçe kısıtlama ve müdahale yapan ülkeler ile, serbesti tanıyan ülkelerin kendi aralarında gelişmişlik farkı olduğunu belirtir. İktisat kurallarına göre, zenginlik ve birikimini idare edemeyen ülkelerin, geri kalmaya mahkum olduğu vurgulanır. Servet kazanmanın yolunun, hırslı olup

² Mehmet Şerif Efendi’nin ilk iktisat profesörü olduğu iddiası hakkında, Sayar’ın (2009) eserindeki 122, 123 ve 124. Dipnotlara bakınız.

çalışmaktan geçtiği, hırs sayesinde yenilik ve uygun ürün elde edilebileceğini savunur (Demir, 2018b: 274-275).

Fransa’da şaraplık üzüm için getirilen ihracat yasakları sebebi ile çiftçi üzümünü tarlada bırakarak zayi etmek zorunda kalmıştır. İngiltere’nin sömürge olarak idare ettiği ülkelerde diğer Avrupa ülkelerine gümrük resmi uygulanmış, bunun sonucu olarak üretilen kahve denize dökülmüştür. Bu doğrultuda ticaret üzerine yapılan her türlü tahdit, üretimi baltalar. Servetin kaynağı olan üretim hiçbir sınırlamaya konu edilmemelidir. Şerif Bey, özel mülkiyet konusunda da mutlak tasarrufun ve serbestinin, mülk sahibine bırakılması savunulur. Bu hakkın yasa ile korunması gerekir. Hak sahipleri, mülklerini miras yolu ile sonraki nesillere bırakabilmelidir. Bu hakkın güvence altında olması, üretimi de pozitif manada etkiler (Demir, 2018b: 275-276).

Mehmet Şerif Efendi’nin mülkiyet konusunda bireyin “tam serbestlik ve dilediği gibi tasarruf edebilme” fikirleri açıkça liberal zihniyetin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Üretimde şahsi girişimin söz sahibi olmasının, ilerlemeye daha hızlı katkıda bulunacağını ifade etmesi, liberal iktisadi zihniyetin bir başka tezahürü olarak açıklanabilir. Yine, denetim ve kısıtlamadan uzak biçimde ve hür olarak girişim hakkı elde eden bireyin; zenginleşme adına, hırs ile sürekli çalışıp birikim peşinde koşma hedefleri ile sermaye birikimi sağlanacaktır. Bunun yanında Sayar’ın (2009), “Mehmet Şerif Efendi’nin klasik iktisat düşüncesinin kaynağına inerek, Smithian yaklaşıma sahip çıkması, onu sıkı bir ‘laissez-faire’ taraftarı yapmaz”, “..herhangi bir ekolün samimi temsilcisi değildir” tespitleri önem arz eder.³

2.3.4. Mehmet Cavid Bey

Cavid Bey, Meşrutiyet döneminde Maliye Bakanlığı yapmış bir iktisatçıdır. Osmanlı İmparatorluğu, Batı’lı ülkelere borç alarak kalkınabilir sözü ile anılmaktadır. Serbesti taraftarı olmasının yanında, fikirleri ve uygulamaları ile siyasi ve ilmi açıdan net bir tutum sahibidir. İttihat ve Terakki hükümeti zamanının Maliye Bakanlığı vazifesini yürütmüştür. *İlm-i İktisad* adlı eserini, 1900 senesinde kaleme almıştır. Eser, dört cilt ve 1476 sayfadan müteşekkildir. Eserini tertip ederken, Charles Gide’den esinlendiği ve O’nun kitabının temel alındığı görülmektedir. Eser, klasik

³ Mehmet Şerif Efendi’nin ‘müdahaleci okul’ içerisinde ele alındığı iddiası hakkında, Sayar’ın (2009) eserindeki 153. Dipnotlara bakınız.

iktisat metodolojisi izlenerek kaleme alınmıştır. Mekteb-i Mülkiye’de “iktisat” terimini ilk ve net olarak yerleşik kılan, Cavid Bey’dir. Asrı düzeyde O’nun, iktisat ve istatistik ilmini tahlil edip, eğitsel manada okullara eksiksiz aktarması çok önemlidir (Berkes, 2018; Çavdar, 2003).

Cavid Bey’e göre, devletlerin gelişmişliği; özgürlükler ve özel mülkiyet rejiminin ne denli güçlü olduğu ile orantılıdır. Özel mülkiyet ve mülkiyet hakkı, kutsal addedilir. Rekabet, toplumu eşit düzeyde tutar. Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan “gedik” ve “esnaf yönetmelikleri” rekabeti baltalar. Bu durum, iş özgürlüğü ile kapitalistleşmeye engeldir. Müteşebbis, ekonomide önemli bir konumdadır ve hiçbir surette engellenmemelidir (Çakmak, 2011: 169-177).

Cavid Bey, serbest rekabetin faydalarını; herkesin kendi beceri ve yetkinlik düzeyine göre toplumda yer tutabileceği, insanların sürekli olarak iş hayatında olacağını, en yeni ve gelişmiş üretim şekli ile ticaret anlayışını geliştireceğini, ürünlerin uygun fiyatlı ve kaliteli olacağı şeklinde sıralar. Bir ülke için vatandaşlarına mülkiyet hakkı tanınmasının, medeniyet ve gelişmişlik bağlamında önemli bir gösterge olduğu belirtilir. Cavid Bey, mülkiyet hakkının tanınmasının doğal bir sonucu olarak, miras bırakma hakkının da tanınması gerektiğini aktarır (Çakmak, 2001: 50-61).

Cavid Bey, mübadele konusunda, “mübadele mülkiyeti zorunlu kılar, birisi ancak kendi mülkünde ve tasarrufunda olan bir maddeyi, başkasının aynı hak ve sahiplik ile elinde bulundurduğu ürün ile değiştirebileceği” fikrindedir. Bu şartlar ile her iki tarafın da faydasına bir işlem doğacağını belirtir (Çakmak, 2001: 200).

Cavid Bey, serbest ticaret ve korumacılık usullerinden hangisinin bir ülke için faydalı olacağı hususunda; serbest ticaretin faydalarının himaye usulüne göre fazla olduğunu belirtir. Serbest ticaretin beş büyük faydasını şöyle sıralamaktadır:

1- Ülkelerin ve milletlerin beceri ve kabiliyet düzeyleri farklılık arz ettiği için, teknik olarak kendisinin üretemediği yahut iklimi müsait olmadığı için yetiştiremediği ürünler illaki olacaktır. Dış mübadele bu sebeple şarttır. Bir ülkede beş kuruşa mal edilen pamuğun, yabancı ülkeden üç kuruşa alınabilme imkanı varsa; ülkede pamuk üretimi için ayrılan sermayenin daha verimli sektörlere kanalize edilerek, pamuğun dış ülkeden alınması daha faydalı olacaktır.

2- Bir ülkenin kendi iç tüketimi için yetiştirdiği mahsülün, o yıl doğal olaylar sonucunda düşük verim elde edilmesi durumunda, dış ticaretin serbest olması halinde, dışarıdan rahatça ürün temin edilebilir. Bu durum ülkeler arasında bir çeşit sigorta hükmündedir.

3- Serbest ticaret, iş bölümünü en yüksek düzeye çıkarmaktadır. Uzmanlaşmanın diğer ülkelere yayılmasını sağlar. Ülkelerin yetenek ve beceri düzeyleri artar.

4- Serbest ticaret, rekabeti teşvik eder. Tekelleşmeyi önlediği için, ürün fiyatı da ucuzlar, dolayısıyla tüketici korunmuş olur. Ayrıca rekabet ülkelerin; ürün iyileştirme, keşif, buluş ve daha kaliteli ürün pazarlama girişim ve çabalarını da artırır.

5- Serbest ticaret sayesinde, ülkelerin arasında ahlaki, düşüncel ve gelenek-görenek boyutu ile bir etkileşim meydana geleceği, bu sıcaklık ve yakınlık sayesinde düşmanlık ve savaşların son bulacağı belirtilir (Çakmak, 2001: 269-272).

Cavid Bey, himaye usulünü savunanların ileri sürdükleri delilleri şu şekilde sıralamaktadır (Çakmak, 2001: 272-275):

1- Serbest ticaret, bütün milletlerin faydasını düşünürken; himaye usulü yalnız kendi milletinin faydasını düşünür. Yani başka ülke menfaati için, kendi ülkesinin menfaati feda edilemez.

2- Ülkede üretilen ürünler, yabancı rekabetine karşı korunmalıdır. Aksi halde, ülke üretimi sekteye uğrar ve sanayi geriler. İşsizlik artar. İşgücü göçü meydana gelir, nüfus azalır ve sermaye sahipleri zarar görür.

3- Her ülke tarım, sanayi ve ticaret alanında gelişime açık olmalıdır. Ülkeleri “tarım”, “sanayi” ve “ticaret” ülkesi olarak kategorize etmek doğru değildir. Ülke belli bir gelişme ve yetkinlik düzeyine erişene dek, koruma politikalarının uygulanması şarttır.

4- Siyasal menfaatler, ülke için himaye usulünü gerekli kılar. Savaş zamanında, dış ülkeler silah, techizat ve diğer hayati önem arz eden ürünleri satmayacakları için, bu tür ürünlerin ülke içinde üretilmesi şarttır. Bu da himaye usulü ile olur.

5- Himaye usulü, ülkede yeni üretim ve sanayi dallarının ortaya çıkmasına vesile olur.

6- Himaye usulü, ülkedeki işçilerin lehine bir uygulamadır.

7- Himaye usulü, milli serveti artırır.

Cavid Bey, ticaretin serbest bırakılmasını savunanlar ile himaye usulünü savunanların düşüncelerini ele aldıktan sonra, kritik bir soru sorar: “Acaba bazı olağanüstü hallerde bir ülke için serbest ticaret düsturundan geri dönmek uygun mudur?”

Ülkeler, hammadde ithalatından vergi almamalıdır. Gelişmeye müsait olmayan sanayi dallarındaki üretimle devlet desteği ile ayakta kalmaya çalışan ürünler için korumacı politika izlenmemelidir. Bunun yanında, geçmişte yaşanan birtakım sorunlardan dolayı ilerleme kaydedilemeyen bazı sanat dallarının; ülke ikliminin ve kabiliyetinin gereği olarak gelişime müsait olma ihtimali var ise, özenli ve dikkatli uygulanan bir politika ile kısa süreliğine dış rekabetten korunabilir. Burada tüketiciler birtakım zarar görür ancak ileri zamanlarda elde edilecek menfaat, bu zararı telafi edecektir (Çakmak, 2001: 278).

Cavid Bey himaye usulü konusunda, eserinde “Himaye politikası sanayiye geliştirmez. Sanayide geri olan memleketlerin gelişmesi için gerekli olan şey, himayeci politikalar değil sermaye, bilim ve eğitimin yayılmasıdır” düşüncesine sahiptir. Himaye taraftarlarının esin kaynağı olan Frederich List’e açıkça muhaliftir. Nitekim eserinin 3. cilt, 302. sayfasındaki “List’in bir ulusun hem tarımcı hem sanayici hem de tüccar olmasına ilişkin düşünceleri kabul edilemez. Çünkü her şey olmak mümkün değildir. Bir ülkede sanayinin çeşitli olmasına gerek yoktur. Sanayileri çeşitlendirmektense gereksinimleri çeşitlendirmek daha faydalıdır.” düşüncesi bu karşı tutumu izah etmektedir (Çakmak, 2011: 169-177).

Cavid Bey iktisat, maliye ve istatistik ilmine tam manası ile vakıf ve birikim sahibi bir Osmanlı düşünürüdür. *Ekonomi politikten ilm-i iktisada* giden yolda, serbesti taraftarlarının lideri addolunan Ohannes Paşa’dan sonra liberal kanatta en makbul ve sözü muteber kişilik olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun en kritik yıllarında Maliye Nazırlığı vazifesini uhdesine almıştır. İktisat tarihi alanında, ticaret serbestisi konularında yapılan akademik çalışmalarda fikirlerine değinilen ve mutlak manada ticaret serbestisi yanlısı bir aydın olarak çalışmalarda yerini alsada, Cavid Bey; serpilmeye müsait bir sanayi kolunda yahut iklimce uygun ve üstünlük arz eden bir ürüne ait üretim sürecinin, belli bir süre himaye edilebileceği düşüncesi asla göz ardı edilmemelidir.

2.3.5. Namık Kemal

Namık Kemal edebiyat, şiir, politika ve iktisat gibi çeşitli alanlarda görüş ve fikir sahibi bir Osmanlı aydınıdır. Düşüncelerini gazete, kitap yahut tiyatral manada sergilemiştir. Çalışmada, O'nun iktisat üzerine serdettiği fikirlerine yer verilecektir.

Namık Kemal'in iktisat üzerine kaleme aldığı köşe yazılarına bakıldığında, liberal kapitalizm taraftarı olduğu göze çarpmaktadır. Birçok yazısında, “altın bir vasıta; servet ise ihtiyaç veya arzuyu karşılayan şeylere denir” ifadelerini bulmak mümkündür. Bu düşünce, onun merkantilizme mesafeli durduğunun kanıtıdır. Yaşadığı döneme bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikiminin sağlanamayışı, çoğu iktisatçıya göre fabrikacılık, şirketleşme ve bankacılık sisteminin yaygınlaşmaması yüzündendir. Ancak, Namık Kemal'e göre, sermaye birikiminin yaratılamamasının asıl sebebi, sermaye kaynaklı değil; sanayi ve ticaretin yeterli düzeyde gelişmemesidir. Yani fabrikacılık, şirketleşme ve bankacılık sisteminin yaygınlaşmamasını neden olarak değil; sanayi ve ticaretin yeterli düzeyde olmamasının bir neticesi olarak görmesi dikkat çekicidir (Çakmak, 2011; Çavdar, 2003).

Çakmak' ın (2011) aktardığına göre, Namık Kemal'in *İbret* gazetesinin 61. sayısında tarım ile ilgili analizi şöyledir:

“Ticaretimiz ecnebilerin elinde, zanaatımız hiç hükmünde...Cenab-ı Hak ihsan ederse, topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek, onunla geçinir gideriz. Dünyada ziraat hiçbir vakit zenginliğe zanaat ve ticaret kadar hizmet edemez. Çünkü kazanç hususunda ölçü tacir için saat, ehli zanaat için gün, ziraatçı için yıldır. Ziraat ıslah edilmelidir. Rençperimizin esvabında tufandan biraz sonra insanların büründükleri hayvan derilerinden terakkice ne kadar fark varsa, ziraatımız dahi devr-i Adem'den beri o nispette ya ilerlemiş ya da ilerlememiştir.”

Namık Kemal'in tarım konusundaki fikirleri, fizyokratlar ile benzerlik taşır. Fizyokratlar'ın “doğal düzen” kavramı, insanların özel mülkiyet ve tam tasarruf ilkeleri ile bağdaşmaktadır. Toprağa sahip olup, elde edilen semeresini de arzu edildiği biçimde tasarruf edilmesi, yeterli sermayeye sahip olunması gibi kaideler, fizyokratları “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler, dünya kendi kendine yürür” ifadesi ile mutlak liberalizme götürmüştür (Çakmak, 2011: 128).

Namık Kemal'in “Devletin asli görevi, adaletin yerine getirilmesinden ibarettir.” sözü, onu liberal devlet anlayışına sahip olduğunun başka bir göstergesidir. Ona göre, devlet; halkın babası ya da vasisi değil, iktisadi düzendeki özgürlüğün teminatıdır. O,

müdahale ve yetki alanı sınırlı olan, az vergi salarak sermaye birikimine yol veren, şahısları teşebbüs hürriyetinden yoksun bırakmayan bir devlet prototipi çizmektedir. Sanayi ve ticaretin korunması gayesi ile ağır gümrük vergisi salınmasına şiddetle karşıdır. O'nun, İbret gazetesinin 57. sayısındaki “ithalat ve ihracat arasında bir denge kurulması mümkün olur, hariçten mal gelmezse ülkede servet artar kanısında bulunulmasın” yazısı, bu muhalefeti doğrulamaktadır (Çakmak, 2011; Sayar, 2009).

Namık Kemal'in dönemsel çeşitlilik ve bazen de tezat içeren iktisadi düşünce ve eserleri O'nun, araştırmacılarca farklı ekollerde anılması durumunu ortaya çıkarmıştır. Kimilerine göre liberal iktisat yanlısı, kimilerine göre himaye taraftarı addedilmiştir.⁴

2.3.6. Akyığıtzade Musa Bey

Akyığıtzade, nüfus kayıtları ve Sicill-i Ahval defterine göre, 1865 yılında Kazan'da doğmuştur (Albayrak vd., 2016: 16-17). Türkoğlu (2006), Akyığıtzade Musa Bey'in, Moskova'ya bağlı Penza idarî bölgesine ait Çembar'da (Belinsk) doğduğunu aktarmaktadır. Babası Muhammedcan Bey, memurdur. Dedesi Altınbay Akyığıtzâde, Çar I. Aleksandr zamanında yirmi beş yıl askerlik yapmıştır. Akyığıtzâde, ilk tahsil hayatına dedesinin köyü olan Maçalı'daki Tatar medresesinde dinî eğitim ve Tatarca öğrenimi ile başlamıştır. Daha sonra Çembar'daki Rus okulunu, akabinde 1884'te Penza Lisesi'ni bitirmiştir. Yüksek öğrenim için Moskova ve Kazan üniversitelerine başvurmuş lakin, müslüman Türkler'in buradaki okullara alınmaması sebebiyle başvurusu kabul edilmemiştir. Gaspıralı İsmâil'in yayımını yürüttüğü Tercüman gazetesinde çalışmıştır. Eğitimi için, Gaspıralı İsmâil Bey'in teşvikiyle 1888 yılında İstanbul'a gitmiş ve irâde-i seniyye ile kabul edildiği Mekteb-i Mülkiye'yi 1891 yılında derece ile bitirmiştir. 1892 yılında Mekteb-i Harbiye'ye, dil muallimi (Rusça) ve iktisat hocası olarak tayin edilmiştir (Türkoğlu, 2006: 213-214). Diğer yandan, Sicill-i Ahval defterine göre Musa Bey'in Mekteb-i Harbiye'de lisan muallimliği ve Rus lisanı muallimliği yaptığı bilgisi yer almakta, ancak iktisat/ilm-i servet dersi verdiği bilgisi yer almamaktadır (Albayrak vd., 2016: 16-17). Musa Bey'in *İlm-i Servet veyâhud İlm-i İktisâd* adlı eserlerin mukaddime kısmında yer alan “Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane'leri baytar müntehi zabitan sınıfına mahsus olmak üzere...” bilgisi, kitabın kapağında yer alan “Mekteb-i Harbiye matbaasında

⁴ Namık Kemal'in iktisadi liberalizm tutumu ile himaye taraftarı olması hakkında çeşitli görüşler için, Sayar'ın (2009) eserindeki 321-328. Dipnotlara bakınız.

tab' olunmuştur" ibaresi ve "Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Rus lisanı ve İlm-i Servet muallimi, Musa" ibareleri adı geçen eserin Mekteb-i Harbiye'de ders kitabı olarak okutulduğuna ve Musa Bey'in de hoca sıfatı ile ders verdiğinin en açık kanıtıdır.

1892'de ek vazife olarak Galata Gümrük İdaresi muayene memurluğu ve Sirkeci Gümrük Merkezi'nde görev yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânına kadar vazifelerine devam etmiştir. Meşrutiyet'in ilânından sonra *Metin* adıyla bir gazete çıkartmıştır. İttihat Terakki Cemiyeti ile zıt görüşlere sahip olduğundan, 1910 yılında Musa Bey'in *Metin* gazetesi kapatılmış; bunun üzerine *Metin*, *Feyz-i Hürriyet* ve *Tasvîr-i Hayâl*'in birleşmesinden meydana gelen *Üç Gazete*'yi yayınlamaya başlamıştır. Bu sefer İttihatçılar tarafından görevine son verilmiş, akabinde Van ili Adilcevaz kazasına ve Hicaz'da Ma'mûretülhamîd kaymakamlığına gönderilmiştir. 1910 yılında buradaki görevinden de azledilmiş, Aydın, İzmir ve Suriye'de, vakıflara bağlı Tahrîr-i Musakkafât Komisyonu üyeliklerine atanmıştır. 1914'te Çapakçur kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. 1916'da geçirdiği ağır bir hastalık neticesinde, İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde müdürlük yapmıştır. *Hüsameddin Molla, Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar, İktisad yâhud İlm-i Servet: Âzâdegî-i Ticâret ve Usûl-i Himâye, İlm-i Servet veyâhud İlm-i İktisâd* adlı eserlerin sahibidir. Yunanca, Latince, Rusça, Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça bilen Musa Bey, 6 Eylül 1923'te ölmüştür (Albayrak vd., 2016; Türkoğlu, 2006).

Teze konu olan aydınlardan Musa Bey'e çalışmanın dördüncü bölümünde müstakil bir bölüm açılarak iktisat tasavvuru ile ticaret serbestisi-himaye düşünceleriyle ilgili detaylı bilgilere yer verileceğinden bu kısımda hayatı hakkında öz bilgi vermekle yetinilmiştir.

2.3.7. Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendi, himayeci ekonomik politikaların izlenmesi gerektiğine inanan ilk aydınlardandır. 1880 yılında Tercüman-ı Hakikat gazetesinde neşredilen iktisadi fikirleri, kitaplaştırılarak *Ekonomi Politik* adı ile basılmıştır. Fındıkoğlu'nun (1946: 26) tabiri ile eserindeki ana fikir, "güçlü bir üretim tasavvuru ve derin bir korumacılık sezgisi" etrafında kurgulanmıştır.

Ahmet Mithat Efendi iktisadi meseleleri, halkın anlayabileceği dile indirgeyerek anlatmıştır (Çavdar, 2003; Sayar, 2009). Ticaretin serbest bırakılmasının ve imtiyazlar ile ayrıcalık tanınmasının Osmanlı İmparatorluğu'na zararlı olacağını; iç sanayinin

gelişmesi için himaye edilmesi gerektiğini; yerli sanayinin, yabancı mallara gümrük resmi salınarak korunabileceğini şöyle ifade etmektedir:

Biz şunu düşünüyoruz ki serbest mübadele kapısını açacak olursak sanayi ve iç ticaretimizi canlandırmak katiyen mümkün değildir. Şimdiye kadar yalnız halkça değil devletçe bile birtakım fabrikalar yapıldığı halde hiçbirisi yaşayamamıştır. Bugün Feshane-i Amire kendi kendini güç halle korumakta olup, Avusturya ve Fransa'nın bizim millete fes satmak için yapmış oldukları fabrikalara galebe edebilmek hayal ve hatırdan bile geçemez...biz önce yurtiçi sanayi ve ticaretimizi güzelce himaye için yabancı ürünlerin ithalatı üzerine yüksek rüsum koymalıyız...böyle bir tedbire başvurulduğunda Feshane-i Amire'de ancak 18 kuruşa satılabilen işleri yabancı fabrikaların yarıya yakın fiyatla satabilmesi gibi nispetlilik ortadan kalkarak Avrupa'ya yükleyeceğimiz fazla rüsum ile yurtiçi sanayimizi teşvik ve tevsî ederiz (Çavdar, 2003: 29).

Ahmet Mithat Efendi'nin net tavrı, “sanayi-i dahiliyeyi himaye ve muhafaza” politikasının güdülmesidir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ekonomik şartlar, himaye politikasını zaruri kılmaktadır. Okullu bir iktisatçı olmamasına rağmen Sully, Colbert, Quesnay, Forbonnais, Smith ve Bastiat gibi iktisatçılardan esinlenmiştir (Sayar, 2009: 377). Kapitalistleşme yolunda himaye politikasının izlenmesi gerektiğini ve gelişmiş ülkelerin serbest ticaret imkanları ile Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik açıdan güçsüz ve çaresiz bıraktıklarını net biçimde saptamıştır (Berkes, 2018; Çavdar, 2003). Ahmet Mithat Efendi'ye göre, resmi imtiyaz kayıtlarına bakılsa, bizim vatandaşlarımıza ait bir kayda rastlanmaz, çünkü bizler “kabil” değiliz; bizlerin “kabiliyetsizliği” yüzünden, “kabil” olan ecnebler, ülke kaynaklarını emmektedir. Ahmet Mithat, zamanın pervasızca güdülen serbest ticaret politikalarını şiddetle eleştirmekten çekinmez (Fındıkoğlu, 1946: 26-27). Ohannes Paşa'nın başını çektiği ticaret serbestisi yanlılarına karşı, himaye usulünü öne sürerek ilk ciddi muhalefetin Ahmet Mithat Efendi'den geldiği; ardılı olan Akyiğitzade, Tekin Alp, Ziya Gökalp, Aynizade Hasan Tahsin gibi düşünürleri de etkilemesi cihetiyle, iktisadi düşünce tarihinde korumacı/himayeci görüş ekseninde Ahmet Mithat Efendi ilk olma özelliği taşımaktadır.

2.4. Çalışma Konusu ile İlgili Alanyazın Taraması

Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal iktisadi düşünce ekseni serbest ticaret ile himaye usulü tartışmaları bağlamında, doğrudan yahut dolaylı açıdan Münif Paşa ile Akyiğitzade Musa Bey'in ticaret serbestisi ve himayecilik konusundaki düşünceleri ile biyografileri kapsamında yapılan alanyazın taraması neticesinde ulaşılabilen çalışmalara tarihsel sıralama esasına göre yer verilmektedir.

Fındıkoğlu'nun (1946) kitap çalışmasında, Türkiye'de iktisat eğitimi ve tarihçesi hakkında kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Mehmet Şerif Bey, Ohannes Paşa, Münif Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Cavid Bey, Süleyman Sudi ve Akyiğitzade gibi aydınların projeksiyonundan Osmanlı'daki ilk iktisadi mülhaza ve tartışmalara öz olarak değinilmektedir. Hukuk, Maliye ve Ticaret okullarında açılan iktisat derslerine, içeriklerine ilişkin bilgiler verilmektedir. Musa Bey'in himaye usulü penceresinden bir sanayileşme hedefi güttüğü; Münif Paşa'nın ise hukukçu kişiliği ön planda olmakla beraber, iktisadi meselelere yaklaşım açısından önemli bir yer tuttuğu belirtilmektedir.

Dai'nin (1951) yüksek lisans tez çalışması, Münif Paşa hakkında yapılan ilk akademik çalışmadır. Çalışmada, Paşa'nın hayatı ve eserleri kapsamlıca ele alınmıştır.

Duran'ın (1986) makale çalışmasında; Münif Paşa'nın kişiliği, hayatı, yetiştirme ortamı, tahsil süreci, devlet memuriyeti; ilerleme, medeniyet ve bilim ışığında yaptığı öncülük; Mecmûa-i Fünûn dergisi ve telif eserleri bağlamında dil, edebiyat ve felsefe perspektifiyle kapsamlı açıdan değerlendirilmektedir. Meşgale alanları arasında, iktisat ilminin de yer aldığı, ilm-i servet okuduğu, matbu eseri olan "*İlm-i servet*"e ulaşamadığı, eserin iktisadi kanunlardan ve servete dair konulardan oluşan bir içeriğe sahip olabileceğine değinilmektedir.

Doğan'ın (1989) doktora tez çalışması, kitap olarak 1991 yılında basılmış olup, adı geçen kitapta; Münif Paşa'nın eğitimci yönü geniş bir açıdan değerlendirilmiştir.

Akın'ın (1991) doktora tezi, 2014 yılında kitap olarak basılmıştır. Münif Paşa çeşitli yönleri ile tanıtılmakta, Türk bilim tarihindeki yeri ele alınmaktadır. İlmi faaliyetlerinden, harf inkılabı üzerine yaptığı çalışmalara yoğunlaşmaktadır. Münif Paşa'nın yetiştiği çevre ve konumu, hayatı ve eserleri, iktisat, edebiyat, felsefe ve eğitim gibi farklı konulardaki düşünceleri ve ilmi faaliyetlerine yer verilmektedir.

Karaman'ın (1994) doktora tez çalışmasında; Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet sonrası iktisat politikalarına yer verilmektedir. Çalışmada, iktisadi liberalizm ve himayecilik tartışmalarına değinildiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın ekler kısmında, Musa Akyiğitzade'nin *İktisat yahut İlm-i Servet- Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye* adlı eserinin bir kısmına yer verildiği tespit edilmiştir.

Pınar'ın (2000) yüksek lisans tez çalışmasında; Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrası iktisadi düşünce ve bu düşüncenin yerellik kazanmasında öncü aydınlardan olan Mehmet Şerif, Namık Kemal, Ohannes Paşa, Mehmet Cavid Bey ile

Ahmed Mithat ve Akyiğitzade Musa Bey'in düşüncelerine yer verilmektedir. Musa Bey için açılan bölümdeki öz bulgular; liberal iktisadi düşüncenin karşısına, Ahmet Mithat'tan sonra sistemli ve kuramsal savları ile ilk karşı tutum takınan düşünür olduğu belirtilmektedir. Tarım-sanayi tartışmalarından alevlenen serbest ticaret ve himaye usulünün benimsenmesi meselesindeki karşıt görüşlerin, Musa Bey'in fikirleri ile netlik bulduğu, Alman iktisatçı List'ten esinlenildiği, görüşlerinin ilmi dayanaklar üzerine bina edildiği, himaye usulünün derinlemesine tahlil edildiği, Osmanlı İmparatorluğu için himaye usulünün daha uygun olduğu, himaye edilen üretim alanındaki sermaye birikiminin doğuracağı sorunun öngörüldüğü, rasyonel bir koruma sistemi önerdiği diğer bulgular arasında yer almaktadır. Musa Bey'in, himayenin geçici bir süre olması gerektiği yönündeki düşüncesine vurgu yapılmıştır. İktisadi zihniyetin modernleşmesi ve saf iktisada ulaşma çabaları içinde Musa Bey'in fikirlerinin çok önemli olduğu sonuçlar arasında yerini almaktadır.

Budak'ın (2002) doktora tezi, 2004 yılında kitap olarak basılmıştır. (2. Baskısı 2012) Kitapta Münif Paşa'nın şairliği, mütercimliği ve gazeteciliği gibi yönleri yanında bilim faaliyetleri çeşitli açılardan dönemi içerisinde ele alınmaktadır. Batılılaşma sürecindeki rolü ve konumu, hayatı ve eserleri, sosyal faaliyetleri, şiirleri ve fikirlerine çok kapsamlı biçimde yer verilmektedir. Eserleri, makaleleri ve önemli arşiv dokümanları çalışmaya eklenmiş olup, araştırmacılara zengin bir içerik sunmaktadır. Çalışmada, Münif Paşa'nın iktisata dair kaleme aldığı "İlm-i servet" adlı eserin yazma nüshası ile Münif Paşa'nın öğrencisi Mahmud Es'ad tarafından tertip edilen ve yayınlanan 176 sayfalık basma nüshasının olduğu bilgisine yer verilmektedir. Yazma nüshanın 61 sayfadan oluştuğu ve muhtevasında; servet ve bu terime ait kavramlar, fiyat, ürün, üretim, değişim, iş bölümü, sermaye ve sermaye çeşitleri, mülk, tarım, sanayi serbestisi, sanayi ve sanayiye ait düzenlemeler, para ve ticaret gibi iktisadi konuların yer aldığı belirtilmektedir. Mahmud Es'ad tarafından tutulan ders notlarından oluşturulan basma nüshada da aynı konuların detaylı ve etraflıca ele alındığı bilgisi yer almaktadır. *İlm-i Servet*'in üç bölüme ayrıldığı; birinci kısımda servetin kazanımı, ikinci kısımda servetin dağılımı, üçüncü kısımda ise servetin tüketimi başlıklarından oluştuğu hususları yer almaktadır. Mahmud Es'ad tarafından tutulan ders notlarının, olabildiğince Münif Paşa'nın derste anlattığı formda tutulmaya çalışıldığı, öğrencisinin dilinin daha sade olduğu, bunun yanında yazma ve basma eserde bazı terim ve ifadelerin değiştirildiğine değinilmektedir. Bu

değişikliklerin, Münif Paşa'nın *İlm-i Servet*'i yıllar önce yazmış olabileceği, nitekim 1860 yılında Ruzname-i Ceride-i Havadis'te iktisada dair birtakım yazılar yazdığı, ders notlarının zamanla geliştirilmesi ve güncel biçimiyle öğrencilerine aktarması sebeplerine bağlı olabileceği vurgulanmaktadır.

Balcı'nın (2004) yüksek lisans tez çalışmasında Akyiğitzade Musa ve Mehmed Cavid Bey'in 19. yüzyıl sonunda Osmanlı toplumundaki yeri, biyografileri, Osmanlı iktisadi düşünce hayatındaki önem ve yerleri, bu iki kişiliğe ait eserler üzerinden analiz edilmektedir. Aynı şekilde, Akyiğitzade Musa ve Mehmed Cavid Bey'in eserleri üzerinden devlete bakış açıları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Sağlam'ın (2004) yüksek lisans tez çalışmasında; Batı'daki ilmi ve kültürel gelişmeleri yaymak gayesi ile Osmanlı aydınlarının kendi aralarında kurdukları, özellikle Münif Paşa'nın öncülüğünü üstlendiği Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ele alınmaktadır. Bu cemiyetin yayın organı olan, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanmış Türkçe (Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi) ilk bilim dergisi olma özelliği taşıyan Mecmûa-i Fünûn'un Türk bilim ve kültür tarihindeki yeri araştırılmaktadır. Çalışmada ayrıca, Münif Paşa'nın hayatı, kişiliği ve eserlerine ışık tutulmaktadır.

İnceoğlu'nun (2005) makale çalışmasında; Münif Paşa'nın iktisat düşüncesinin şekillenmesinde katkısı olan ilim, fen, eğitim, ilerleme, hürriyet gibi kavramlara ait düşünceleri, Münif Paşa'nın eserleri bağlamında ele alınmakta, daha sonra iktisat tasavvuru kapsamlı biçimde değerlendirilmektedir. Osmanlı devletinin *ekonomi politik* ile tanışma süreci, tarım-sanayi tartışmaları, serbest ticaret mi, himayeci politikalar mı? gelgitlerine değinilmektedir. Münif Paşa'nın ilm-i servet telakkisi, “laissez faire, laissez passer” vurgusu, imtiyaz usulünün ve gümrük uygulamalarının zararları, rekabetin faydasını, müdahalenin doğal dengeyi bozacağını ve sanayi hürriyetini engelleyeceği tespitlerine yer verildiği görülmektedir. Çalışmada, Münif Paşa'nın eserinde, himaye usulünü savunanların fikirlerini ticaret serbestisi taraftarları ile karşılaştırmalı olarak izah etmesi vurgulanmaktadır. Ayrıca çalışmada, Münif Paşa'nın mülkiyet, fayda, kıymet, değer gibi iktisadi kavramlar hakkındaki düşünce ve değerlendirmelerine de yer verildiği anlaşılmaktadır. Çalışmada elde edilen önemli bulgular ise; Münif Paşa'nın iktisat anlayışının, “ekonomi politik” nedir sorusuna verdiği cevapta yattığının vurgulanması, ekonomi-ekonomi politik ayırımına gitmediği, Say-Rossi kanalı doğrultusunda Adam Smith'in iktisat tasavvuruna

yakınlaştığı, Osmanlı Devletinin sanayi, tarım ve ticaret bağlamında dengeli biçimde gelişmesi gerektiği, liberal iktisadi politikaların savunulduğu, ekonomide serbest ticaretten yana kuralların ağırlıkta olması gerektiği, refaha kavuşmanın ancak serbest ticaret ve sanayileşme ile mümkün olabileceği biçiminde öne çıkmaktadır.

Öztürk'ün (2007) doktora tez çalışmasında; çağdaş iktisadi düşüncenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki akislerine yer verilmektedir. Liberalizm akımı ile birlikte Mehmet Şerif Efendi, Sakızlı Ohannes Paşa, Mehmet Cavid Bey, Prens Sabahattin'e ait düşüncelerin yanında, himaye görüşünde olan Ahmet Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey'e ait fikirlere yer verilmektedir. Musa Bey için açılan bölümde; iktisada dair iki eserin bulunduğu, ticareti serbest bırakma taraftarları ile himaye usulünü tercih edenlerin mukayese edildiği, ana yaklaşımının himayecilik olduğu, Musa Bey'in Friedrich List ve Paul Cauwes'den esinlendiği, ticareti serbest bırakmak sureti ile gümrüklerin açılmasının, ekonomisi gelişmemiş olan bir ülkeye çok zarar vereceği düşüncesine vurgu yapılmaktadır. Musa Bey'in sert manada himaye taraftarı olmadığı, ekonomik rekabet gücü yakalanana kadar geçici bir süreliğine korumanın uygun olacağı savına temas edilmektedir. Temelde gelişmiş ülkelerin çoğunun zamanında korumacı politikalar gütmek suretiyle ekonomik olarak güçlendikleri hususları, ana bulgular arasındadır. Sonuç olarak Musa Akyiğitzade'nin görüşlerinin güçlü ilmi temellere dayanması ve iktisatçı olması sebebi ile, devrindeki hakim görüş olan liberal iktisadi zihniyet taraftarlarınca fazla tenkit edilemediği, bununla birlikte İkinci Meşrutiyet sonrasına kadar Musa Bey'in fikirlerinin ekonomi politikalarında yer almadığı vurgulanmaktadır.

Karaoğlu'nun (2008) makale çalışmasında; Akyiğitzade'nin biyografisine yer verilmektedir. Musa Bey'in korumacı zihniyete sahip olduğu, List ve Paul Cauwes'den esinlendiği diğer tespitler arasındadır. Aynı zamanda "*İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisad*" adlı eseri temel alınarak, düşünce ve tespitlerinin Osmanlı iktisat zihniyeti üzerindeki etkileri anlatılmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda, Musa Bey'in iktisat ilmi, tarım-sanayi tartışmaları, ücret, fiyat, faiz, kar, servet mevzuları; medeniyet ve bilim telakkisi, ticaret serbestisi ve himaye usulü ele alınmakta; ticaret serbestisi ile himaye usulü arasında, iki görüşün düşünürleri tarafından ileri sürülen delilleri ve karşı görüşleri tek tek irdelediği vurgulanmaktadır. Çalışmadaki önemli bulgular arasında; Musa Bey'in liberal iktisadi görüşe karşı bir tutum sergilediği, iktisadi bağımsızlığının himayeci bir dış ticaret politikası ile sağlanabileceği ancak bu

korumanın rekabet durumuna erişene dek kısmi ve geçici bir süreliğine olması gerektiği, sanayileşmenin önemli olduğunu, yerli bir iktisat düşüncesine sahip olduğu, sanayi olmadan tam bağımsızlığın olamayacağını savunduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum ve ekonomik şartların, batının ürettiği ve savunduğu pozitivist ve rasyonalist zihniyetten ayrı olarak ele alma çabalarına yer verilmektedir.

Sayar'ın (2009) kitabında, Münif Paşa'nın iktisat tasavvuru hakkında detaylı bilgilere bölüm olarak yer verilmiştir. Kitapta öz olarak, Münif Paşa'nın tercüme odasında vazifeli iken, Fransızca hocası Macar Emin Efendi'nin teşvik ve yönlendirmesi ile iktisat ilmine merak saldığı, Mecmua-ı Fünun ve Ruzname-i Ceride-i Havadis'te iktisadi konuları ele aldığı, Mekteb-i Hukuk'ta ilm-i servet dersini okuttuğu, 1886 yılında *İlm-i Servet* adlı telif eseri verdiği, Osmanlı aydınlanma hareketinin lideri niteliğinde olduğu, 2. Abdülhamid'e iktisat dersi okuttuğu, eserinde doğal düzen ve denge kavramları ile rekabet kavramları üzerine durduğu, iktisadi serbestlikten yana tutum takındığı, özel mülkiyet, hür teşebbüs ve piyasa mekanizmasını savunduğu, kişisel menfaatin ön planda olması gerektiği ve liberal iktisadi zihniyete sahip olduğu belirtilir. Bunun yanında Paşa, imtiyazlara karşıdır. Devletin müdahalesi gereksiz ve yersizdir. Müdahale, hürriyeti kısıtlar. Bu sebeple Münif Paşa, liberalizm karşısındaki himayeci politikalara karşı çıkmaktadır.

Şahin' in (2009) yüksek lisans tez çalışmasında; Osmanlı devletinde İkinci Meşrutiyet'e giderken, ticaret serbestisi ve himaye usulü bağlamında, iktisadi düşüncenin gelişimi ele alınmaktadır. Bu konu irdelenirken Sakızlı Ohannes Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyiğitzade gibi düşünürlerin perspektifinden değerlendirmeler yapılmaktadır. Yine İkinci Meşrutiyet döneminde liberal iktisadi düşüncenin gelişimi Cavid Bey ve Prens Sabahaddin açısından; milli iktisat düşüncesi Ziya Gökalp açısından; sosyalist düşünce ise Hüseyin Hilmi açısından ele alınmaktadır. Çalışmada elde edilen önemli bulgular; İkinci Meşrutiyet dönemine usul-ü himaye ve liberal iktisadi zihniyetin damga vurduğu, usul-ü himaye düşüncesinin zamanla milli iktisat düşüncesine dönüştüğü, bu evrilme sürecinin Birinci Dünya Savaşı ekonomik şartları ve politikalarına bağlanması gerektiği vurgulanmaktadır. İki düşünce tarzının da temel gayesinin aynı olduğu, kapitalistleşme sürecinde Osmanlı Devletini yıkımdan kurtarmak ve hak ettiği yerde konumlandırmak olduğu, sadece yöntem farklılığı bulunduğu tespit ve değerlendirmeler arasında yerini

almaktadır. Akyiğitzade Musa Bey için açılan bölümde; Akyiğitzade'nin, usul-ü himaye düşüncesini bilimsel açıdan ve sistemli olarak savunan bir aydın olduğu, kendisinin iki önemli iktisat eserinin bulunduğu, kitaplardaki temel amacın himaye usulü olduğu, Akyiğitzade'ye göre iktisat düşüncesinin en önemli probleminin, ticaret serbestisi ve himaye usulü olduğu, eserlerinde bu iki görüşün mukayeseli biçimde incelendiği görülmektedir.

Çakmak'ın (2011) kitabında; bireylerin farklılıklarını muhafaza etmek suretiyle bir araya geldikleri toplum yapısı ile (societas), bireylerin farklılıklarından vazgeçerek tek tip birey biçiminde teşekkül eden toplum (universitas) yapısı bağlamında, 19 ve 20. yüzyıl Osmanlı iktisadi düşünce yapısındaki değişim ve dönüşüm ele alınmaktadır. Osmanlı iktisat anlayışında yöntem ele alındıktan sonra, yakınçağ iktisat aydınlarından Namık Kemal, Ohannes Efendi, Mehmet Cavid Bey, Ahmet Mithat Efendi, Akyiğitzade Musa Bey, Ziya Gökalp, Tekin Alp ve Hüseyin Hilmi Bey'in düşünceleri açıklanmaktadır. Çalışmanın Akyiğitzade Musa Bey için açılan bölümünde, kısa bir biyografi verildiği, iktisatçı olduğu, müdahaleci fikriyatının arka planında Alman tarihçi okulundan etkilenmesi hususunun yattığı, müdahaleci kapitalizm taraftarı olduğu bilgisi verilmektedir. Musa Bey için ticaret serbestisi ve himaye tartışmalarının önem arz ettiği, dünyanın tek bir pazar olduğu fikrinin hatalı olduğu, serbest ticaret anlayışının savaşları engelleyemediği, himaye edilmeyen alandan himaye edilen sektöre sermaye geçişi olacağı düşüncesine katılmadığı, ödemeler dengesinin refah ve servet birikimi üzerine olan etkisini, sanayileşmesini tamamlamış bir ülkenin, gelişmekte olan ülke ile ticaret serbestisi kapsamında yaptığı ticaretin, zayıf ülke aleyhine olacağı, himayenin bu sebeple zaruri olduğu, ancak himayenin geçici bir süre zarfında uygulanması ve gelişmeye müsait sanayi dalına tatbik edilmesi gerektiği fikirlerine yer verilmektedir. Tarım-sanayi konularında, bir ülkenin sadece tarım alanında kalmasının sakıncalarını, eğitime önem verilerek meslek ve sanat okullarının açılması gerektiği, sanayinin ve ticaretin teşvik edilmesi hususlarına ağırlık verilmesi düşünceleri üzerine durulmaktadır. Liberal politikaların ve Batı'nın serbest ticaret taraftarı olmalarının sebebinin, satacakları mallara pazar bulma çabası olarak gördüğüne vurgu yapılmaktadır. Rekabet gücünün yakalandığı ve sanayileşmenin tamamlanabilmesine müteakiben himayenin kaldırılması yönündeki düşüncesi, Musa Bey'in katı bir korumacı zihniyete sahip olmadığı çalışmadaki diğer sonuçlar arasındadır.

Cengiz'in (2012) yüksek lisans tez çalışmasında; Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e giden yolda, iktisadi düşünce sisteminin geçirdiği süreç ele alınmakta, serbest ticaret bölümünde İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Paşa, Prens Sabahattin, Mehmet Cavid Bey'in fikirlerine yer verilmekte; usul-ü himaye bölümünde Ahmet Mithat Efendi, Akyiğitoğlu Musa Bey, Parvus Efendi, Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi aydınların düşünce ve görüşleri değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca, Cumhuriyet dönemindeki korumacılık ve devletçilik politikalarına da yer verilmektedir. Akyiğitoğlu Musa Bey için açılan bölümde kısa bir biyografiye yer verildiği, Musa Bey'in himayecilik ve serbest ticaret tartışmalarının en önemli iktisadi meselelerden birisi olduğu düşüncesine vurgu yapılmaktadır. Musa Bey'in eserlerindeki temel yaklaşımın usul-ü himaye yönünde olduğu, himayeci politikaların rekabet alanı yüksek dallara tatbik edilmesi gerektiği, yerli sanayinin gelişme evresini tamamlayana dek korumacı politikaların izlenmesinin zaruri olduğu, ulusal fayda ve çıkarların yanında, şahsi fayda ve çıkarların da önemli olduğu, gelişmiş ülkelerin çoğunun başlangıçta korumacı tedbirler uyguladığının örnek gösterilmesi, ayrıca eserlerindeki önermelerin Cumhuriyet'in 1930'lu yıllarındaki politikalar ile benzeştiği hususları temel bulgu ve sonuçlar arasındandır.

Kılınçoğlu'nun (2012) doktora tez çalışmasında; himayeciler ve liberaller arasındaki çekişmenin, 1890'larda iki kampa bölünmüş yeni nesil Osmanlı iktisatçılarıyla zirveye taşındığı belirtilir. Çalışmada, Musa Bey ile ilgili olarak; *İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye* adlı eserin sahibi olduğu belirtilir. Akyiğitzade'nin bu kitabının, ekonomiye giriş kitabı değil; ekonomideki belirli bir tartışmaya odaklandığı, bu tartışmanın "laissez faire ve korumacılık" olduğu vurgulanır. Akyiğitzade'nin, Ahmed Midhat Paşa'nın Osmanlı iktisat düşüncesine egemen olan serbestiyet geleneğine karşı daha önceki mücadelesini yeniden palazlandığına temas edilir. Musa Bey'e ilham kaynağı olan iki isimden söz edilir: (Friedrich) List ve Paul Cauwès. Akyiğitzade'nin, Tarihsel İktisat Okulu'nun bu iki önemli isimlerini ön plana çıkartarak, himayeci tutumunu ortaya koyduğundan bahsedilir. Eserinde, himaye ve serbesti yanlılarının delillerini mukayeseli olarak ele aldığı, ekonomik kalkınma için "ılımlı bir korumacılık"ın (himâye-i ma'kûle) neden gerekli olduğunu, Akyiğitzade'nin temel argümanının; F. List'in insan toplumları için hiyerarşik gelişim modeli olduğu, milletlerde ekonomik gelişmenin dört aşaması olduğu (avcılık, hayvancılık, tarım ve sanayi), karşılaştırmalı üstünlük prensibi gereği

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ülkesi olarak kalmasının doğru olmadığı, uygar bir toplum seviyesine ancak sanayileşme ile geçilebileceği, şu anda ekonomik liberalizmi destekleyen tüm sanayileşmiş ulusların, gelişmelerinin ilk safhalarında korumacı politikalar uygulayarak geliştiğini, korumacılığın iş bölümüne aykırı olmadığı hususları, vurgu yapılan temel bulgulardır.

Doğan'ın (2013) yüksek lisans tez çalışmasında; Münif Paşa'nın Mecmûa-i Fünûn dergisinde yer alan iktisadi makaleleri, bu dergi ekinde verilen "İlm-i Tedbîr-i Memleket" isimli bir iktisat risalesi ile Münif Paşa'nın 1886 yılında kaleme aldığı "*İlm-i Servet*" adlı eserinin incelenerek Türk İktisat Tarihi'ndeki yerlerinin gösterilmesi amaçlanmaktadır. İlm-i Tedbîr-i Memleket risalesinin yazarının bilinmediği, ancak daha sonra yayınlanan *İlm-i Servet* adlı eser ile birlikte incelendiğinde, risalenin yazarının Münif Paşa olduğu vurgulanmaktadır. "İlm-i Tedbîr-i Memleket" adlı eserde; iktisat ilminin konusu, amacı, servet, fayda, kıymet, emek, sermaye, servetin bölüşümü, mülk, ticaret serbestisi, sanayiye ait düzenlemeler ve ticarete dair bahislere yer verilmektedir. "İlm-i Tedbîr-i Memleket" kitapçığı ile Münif Paşa'nın *İlm-i Servet* adlı iktisat kitabındaki fikirlerin, adı geçen risalede yer alan görüşler ile benzeştiği ve o görüşler üzerine bina edildiği vurgulanmak için, *İlm-i Servet*'in transliterasyonu çalışmada ek olarak sunulmaktadır. Bunun yanında, çalışmada Münif Paşa'nın hayatı ve eserleri ile; iktisat düşüncesi, servetin bölüşümü, sanayi hürriyeti, ticaret serbestisi, himayecilik, nüfus, bilim ve teknolojiye ilişkin yaklaşımlarına yer verilmektedir.

Albayrak vd. (2016) yaptıkları çalışmada, Musa Bey'in iktisat alanında verdiği iki telif eserin (1-*İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat* ile 2-*İktisat Yahud İlm-i Servet*) latin harflerine dönüştürülerek, çeviri yazımı biçiminde kitaba aktarıldığı görülmektedir. Çalışmada Musa Bey'in eserleri sayesinde, Osmanlı iktisat literatürüne yaptığı katkıdan, gazetelerde yazdığı iktisadi meselelerden ve modern iktisat terminolojisine yaptığı katkıdan özellikle bahsedilmektedir. Korumacılık ile ticaret serbestisi tartışmalarının, Musa Bey'in eserlerinde öne çıkmakta olduğu, iki görüşün de savlarını değerlendirerek mukayese ettiği, akabinde niçin himaye usulünün tercih edilmesi gerektiği hususu açıklanmaktadır. Batı eksenli liberal iktisadi zihniyeti savunan Osmanlı aydınlarına karşı ilk akademik boyutlu tepkimenin, Akyiğitzade tarafından verildiğine vurgu yapılmaktadır. List ve Cauwes'in, fikri temelde Musa Bey'e esin kaynağı olduğu, Mülkiye'de hocası olan ve liberal bir düşünceye sahip olan

Ohannes Paşa'dan farklı düşündüğü, himaye taraftarı olmasının arka planında, Rusya ve Kazan'daki entelektüel birikim ve yaşam tarzının yatabileceği işaret edilmektedir. Musa Bey'in eserlerini, belli bir tertip ve metodoloji ile kaleme aldığı, iktisat tarihi ile harmanladığı; tümevarım yöntemi uyguladığı, kaynak ve dipnot gösterdiği, fihrist hazırladığı hususları belirtilmektedir. Himayecilik ve ticaret serbestisi tartışmalarında, sırf bu konu üzerine müstakil bir eser telif ettiği (*İktisat Yahud İlm-i Servet: Azadeg-i Ticaret ve Usul-i Himaye*), hangi usulün seçilmesi halinde milli servetin artırılabilmesine yer verilmektedir. Sanayileşme evresinde olan ülkede, gelişmiş ülkelerin rekabet gücüne erişebilmek için geçici süreliğine gelişmeye müsait sanayi dalının himaye edilmesi taraftarıdır. Gelişmiş ülkelerin, sanayilerinin gelişme evresinde korumacı politikalar güttüklerine değinmekte; ticaret serbestliğini savunmalarının sebebini düşünce planında, ürettikleri mallar için pazar bulma gayelerinin yatmasına bağlamaktadır. Tarım-sanayi tartışmalarına da değinen Musa Bey, ülkenin sadece tarıma bağlı kalmaması gerektiği, eğitime önem verilerek bilim ve sanayinin ilerlemesi için okulların açılması gerektiği, ticarete ve sanayi dallarına teşvik vermek suretiyle destekçi olunmasını; tarım, sanayi ve ticarete önem verilerek güçlü bir ekonomik yapı oluşturulabileceği, tek alana bağlı kalınmaması gerektiği gibi hususlara temas etmektedir.

Yıldırım'ın (2017) yüksek lisans tez çalışmasında; Batı toplumlarının, yakınçağ Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet döneminde iktisat düşünürlerinin servet konusuna bakış biçimleri ele alınmakta, Akyiğitzade için açılan bölümde; Musa Bey'in ödemeler dengesi üzerinden serveti değerlendirme biçimine temas edilerek, ithalatın ihracattan fazla olması durumunda servet birikimi yapılamayacağı, ülke için alacaklarının borçlarından fazla olması durumunda servet artışı sağlanabileceğine ilişkin düşünceleri vurgulanmaktadır.

Demir'in (2018a) makale çalışmasında; Musa Bey'in himayecilik tasavvuru ele alınmaktadır. Çalışmada, 1880'li yıllara kadar güçlü biçimde savunulan serbesti politikalarının, liberal aydınlarca dile getirilmesine değinilmiş, 1880'lerden itibaren Ahmet Mithat ve Akyiğitzade gibi aydınların da liberal ekole zıt biçimde himayeci bir iktisat tasavvuru güttükleri, devletin ekonomiye müdahil olması icap ettiği, gümrük vasıtası ile iç sanayinin muhafaza edilmesi gerektiği gibi tespitlere yer verilerek, bu iki şahsiyetin serbestiyet karşısında ilk ciddi karşıt görüş olarak yaptıkları mücadeleye yer verilmektedir. Temel bulgular arasında, Musa Bey'in himaye usulünü savunduğu,

ancak bu korumanın ılımlı bir şekilde yapılması gerektiğine inandığı, rakiplerin gücüne erişilince aşamalı olarak himaye usulünün terk edilmesi gerektiği, Ahmet Mithat Efendi'den sonra himaye usulünün en güçlü savunucusu olduğu, fikirlerinin sadece belli bir dönem dikkate alındığı, serbesti yanlısı Cavid Bey döneminde fikirleri uyuşmadığı için, çeşitli görevler verilerek Anadolu'ya sürüldüğü bilgileri yer almaktadır.

Ergin'in (2018) makale çalışmasında; Akyiğitzade'nin hayatı, eserleri, fikri yapısı ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda tatbik edilemeye çalışılan lakin başarılı olunamayan liberal iktisadi politikalar karşısında Musa Bey'in eleştirilerine yer verilmektedir. Akyiğitzade'nin ticaret serbestisi ile himaye usulü yöntemlerini savunanlarca ileri sürülen delil ve karşı görüşleri, mukayeseli olarak ele alarak, önemli değerlendirmeler yaptığı vurgulanmaktadır. Musa Bey'in Alman iktisat ekolünden Fridreich List'in etkisinde kaldığı, milli ekonomi ve milli burjuvazinin yaratılması için korumacılığın önemine dikkat çekmesi, ilerleme için himaye usulünün şart olduğunu belirtmesi, korumanın; gelişmesi muhtemel olan sanayi dallarına yapılması ve korumacılığın geçici bir süre uygulanması gerektiği hususları, temel bulgu ve sonuçlar arasında yer almaktadır.

Pulat'ın (2018) yüksek lisans tez çalışmasında; Akyiğitzade'nin hayatı ve düşünceleri irdelenerek, kendine has iktisatçı kişiliği, kaleme aldığı eserleri, gazetelerde yayınlanan yazıları, yayıncılık faaliyetleri ele alınmaktadır. Ekonomi alanındaki hakim görüşünün usul-ü himaye olduğu, iktisat alanında iki önemli eser verdiği, Osmanlı İmparatorluğu'nda korumacı iktisat politikalarına katkıda bulunduğu, kapitalistleşmeye giden yolda Musa Bey'in amacının liberal iktisadi zihniyet ile benzeştiği lakin yöntemsel farklılıkların bulunduğu değinilmektedir. Müdahale ve himaye ile kapitalistleşme sürecine girilmesi taraftarı olan Musa Bey'in, himayenin de geçici olması gerektiği yönündeki fikri vurgulanmaktadır. Musa Bey'in liberal düşünce ile himayeci düşünce tartışmalarına bakış açısı irdelenmektedir. Ticaret serbestisi taraftarlarının savlarını tek tek ele alması, bunun karşısında himaye taraftarlarının düşünce ve cevaplarına yer vererek mukayese etmesi, nihayetinde kendi fikrini beyan etmesi ele alınmaktadır. Ticaret serbestisinin güçlü devletlerin işine geleceğini, koruma politikalarının kaldırılmasının ise zayıf devletleri daha kötü bir duruma götüreceği, gelişmekte olan ülkeler için himaye usulünün çok önemli olduğu fikrine yer verilmektedir. Diğer yandan korumacılığın tembelliğe ve kalitesi düşük

üretime yol açması, ayrıca korunan sanayi dalında üretilen malın iç pazarda yüksek, dış pazarda düşük fiyata satılması gibi iki zararına da vurgu yapılmaktadır. Himaye usulünün gelişmekte olan ülkeler için önemli bir kurtuluş reçetesi olduğu, tarım-sanayi tartışmalarında sadece tarıma önem vermenin doğru olamayacağı, korumacı tedbirlerin geçici bir süre olması gerektiği, rasyonalizmin yıkıcı etkilere sahip olduğu hususları bulgular arasında yer almaktadır.

Bozkurt'un (2019) doktora tez çalışması, 2020 yılında kitaplaştırılmıştır. Çalışmada öz olarak, klasik Osmanlı iktisat zihniyeti ve 19. yüzyıldan itibaren batı ekseninde gelişen ekonomi politik anlayışı üzerine durulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi zihniyetin oluşumunda, "liberal iktisat" ve "milli iktisat" görüşlerinin etkisi mukayeseli olarak ele alınmaktadır. Osmanlı iktisadi düşüncesinin oluşumu; Karl Polanyi'nin "biçimselci" ve "özelci" tanımlarından hareket edildiği, Max Weber'in "patrimonyal devlet" anlayışı, Karl Marx'ın "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) yaklaşımı ve Immanuel Wallerstein'in "Modern Dünya Sistemi" analizine temas edilerek açıklanmaktadır. Çalışmada, liberal iktisadi düşünce taraftarı olarak, Sakızlı Ohannes Paşa, Namık Kemal, Mehmet Cavid Bey, Ahmed Şuayb ve Prens Sabahaddin; korumacı zihniyet taraftarı olarak Musa Akyiğitzade ve Ahmed Mithat Efendi; milli iktisat zihniyeti taraftarı olarak Tekin Alp, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in tasavvurlarına yer verilmektedir. Akyiğitzade Musa Bey için açılan bölümde; Akyiğitzade'nin eserleri sayesinde Osmanlı iktisadi düşünce dünyasına ve modern iktisat terminolojisine bulunduğu katkılara temas edilmekte, serbest ticaret ve himaye usulü tartışmaları karşılaştırmalı olarak ele alınmakta, niçin himaye usulünün benimsenmesi gerektiği açıklanmakta, liberalizmin Osmanlı ekonomisine vereceği zararlara, bütün gayret ve yatırımın sanayi üzerine yapılmasının sakıncalı olabileceğine, sanayi ve ticaretin himaye edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Demir'in (2019) makale çalışmasında; Adam Smith ile başlayan liberal düşünceye ilk tepkimenin Alman iktisatçı Friedrich List tarafından geldiği, sanayinin gelişme evresinde iken korumacı politikaların izlenmesi gerektiği, Alman sanayisinin bu sayede geliştiğini gören bazı Osmanlı aydınlarının da himayeci politikaları benimsediğine temas edilmektedir. 1908-1923 dönemi arasında neşredilen yayın organlarında himaye görüşlerine ilişkin politikaların araştırıldığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilk himaye taraftarının Ahmet Mithat Efendi olduğu, Mizancı Murat'ın koruyucu gümrük politikalarını savunduğu belirtilmektedir. Musa

Akyiğitzade, Tekin Alp, Ziya Gökalp; korumacı politikaları savunan ve milli iktisat düşüncesine sahip aydınlar olarak zikredilmektedir. Yine Osmanlı matbuat hayatında himaye tartışmalarına yer verildiği, bulgular arasında baskın zihniyetin himayecilik üzerine olduğu, uluslararası rekabet gücüne erişmek için sanayi kesiminin korunması gerektiği, etkili gümrük politikalarının uygulanması; tarım, sanayi ve ticaretin dengeli biçimde yürütülmesi ve gerçekçi politikaların hedefe konulması yönündeki düşünce ve görüşlere yer verilmektedir.

Karabacak'ın (2019) tez çalışmasında, Volga Tatarlarının “usul-i cedit” veya “cedidizm” hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki himayecilik fikirlerinin oluşması üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Çalışmada, Tatarlarının ekonomik ve kültürel gelişimi doğrultusunda “cedid” hareketinin iktisadi konulara entelektüel yaklaşımlarına temas edilir. Bundan hareketle Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş “Ceditçi” bir Volga Tatar aydını olan Akyiğitzade üzerinden analiz yürütülmüştür. Yine çalışma, “cedid” hareketinin iktisadi meselelere yaklaşım tarzı, Akyiğitzade Musa'nın Osmanlı iktisadi korumacılığına tesiri ve iktisadi düşüncenin modernleşmesi süreci incelenmektedir.

Durucan'ın (2020) yüksek lisans tez çalışmasında; ekonomik korumacılık ve ekonomik liberalizmin tarihsel gelişimi, iktisadi manada liberal ve korumacı düşüncenin Osmanlı'daki gelişim evresi; Sakızlı Ohannes, Mehmet Cavid Bey, Akyiğitzade Musa Bey ve Ahmet Mithat Efendi gibi aydınların perspektifinden ele alınmaktadır. Çalışmanın Akyiğitzade Musa Bey için açılan bölümünde; kısa bir biyografi sunulmakta, 1899 yılında yayınlanan *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat* adlı kitabında, ticaret serbestisine karşı ilk akademik tutumu öne sürdüğü vurgulanmaktadır. Musa Bey'in Friedrich List'e ait iktisadi görüşlerden izler taşıdığı, Mülkiye'de geçirdiği öğrencilik yıllarında hocası olan Sakızlı Ohannes'in liberal düşüncelerinin aksine himaye usulünü benimsediği, korumacılığın belirli bir dönemle sınırlı kalması gerektiği, gelişmiş ülkelerin ticaret serbestisini salık vermelerinin sebebini, ürünleri için pazar bulabilme arayışlarına bağladığı belirtilmektedir. Çalışma bulgu ve sonuçları arasında; Tanzimat sonrasında ekonomik liberalizmin ağırlık kazandığı; İkinci Meşrutiyet dönemindeki karışık durumun, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş masraflarının artması, bozuk mali sistem, artan dış borçlar, ekonomik liberalizm uygulamalarından vazgeçilmesini sonucunu doğurduğu; Musa Bey'e göre serbest ticaretin ancak ekonomik gelişmişlik bağlamında eşit güce sahip

iki ülke arasında olabileceği, aksinin zarar getireceği; koruyucu gümrük politikalarının benimsenmesi gerektiği yönündeki düşüncelerine yer verilmektedir. Ziya Gökalp ile birlikte ekonomik korumacılık düşüncesinin milli iktisat biçimine dönüşerek devam ettiği, Osmanlı İmparatorluğu'nda kontrolsüz ve orantısız biçimde uygulanan liberal iktisadi politikaların güvensizliği artırdığı, bu durumun Cumhuriyet'e devrolan milli iktisat ve müdahaleci politika zihniyeti biçiminde tezahür ettiği vurgulanmaktadır.

Karadeniz'in (2021) yüksek lisans tez çalışmasında; Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey perspektifinden, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi olgular ele alınmaktadır. Sanayi, ticaret, tarım, eğitim, finans sistemi, fabrikacılık, sanayileşme, ulaşım, liberalizm ve korumacılık kavramlarına temas edilmiştir. Osmanlı ekonomisinin liberalizmden korumacılığa geçiş süreci anlatılmıştır. Liberalizm mi yoksa korumacılık mı Osmanlı İmparatorluğu için daha yararlı sorusuna yanıt aranmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca korumacılığın Osmanlı Devleti için daha faydalı olduğu, liberalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na uygun olmadığı tespiti, çalışmanın sonuçları arasındadır.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

3.1. Çalışmada Kullanılan Materyal

Bu çalışmada, Münif Paşa'nın basma eserinden istifade edilmiştir. Eser⁵, dijital ortama aktarılmış hali üzerinden tahlil edilmiştir. Akyiğitzade Musa Bey'in eserlerinin latin harflerine aktarılmış çeviri yazımından faydalanılmıştır.⁶

3.2. Çalışmada İzlenen Yöntem

Araştırma konusu nitel bir çalışma olup, doğrudan birincil kaynakların doküman metodu esas alınarak analiz edilmesi ile yürütülmüştür. Belgesel tarama, mevcut kayıt ve belgelerin incelenerek veri toplanması işlemidir. Geçmiş olguların anında iz bıraktığı resim, film, ses, kayıt, araç-gereç gibi kalıntılar ile olgular hakkında sonradan yazılan her türlü kitap, mektup, rapor, tutanaklar belgesel tarama örnekleridir. “Belgesel gözlem” ya da “doküman metodu” olarak adlandırmaların yanı sıra, “mevcut kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak, sistemli incelenmesi” biçiminde tanımlanma da yapılmaktadır (Best ve diğerlerinden aktaran Karasar, 2009).

Çalışma konusu belirlenirken adı geçen eserler analiz edilmiş, “ticaret serbestisi” ve “himaye usulü” konusunda karşılaştırmalı bir analiz sunacak kadar bilgi ve veri barındırdığı anlaşılmıştır. Münif Paşa ile Akyiğitzade Musa Bey'in eserlerindeki görüş, tespit ve düşüncelerden hareketle Musa Bey ile Münif Paşa'nın “ticaret serbestisi” ve “himaye usulü” üst başlığındaki düşünceleri, adı geçen usulleri mukayese biçimleri, serbesti-himaye tartışmalarının çıkış sebeplerinin tespiti ve nihai manada Münif Paşa ile Akyiğitzade Musa Bey'in tercihlerinin hangi usul yönünde olduğu sentezlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmaya esas alınan eserler, eski yazı (Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi) olduğu için, yazarların gayesini tam yansıtabilme adına, eserlerin içeriği çalışmada mümkün olduğunca günümüz Türkçesi ile aktarılmaya çalışılmıştır. Çeviri hatası, okuma hatası, kelimelerin taşıdığı manaya eksik anlam yükleme gibi kusurların olabildiğince önüne geçilmeye çalışılmıştır. Musa Bey'in *İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat* adlı eserinin,

⁵ Mehmet Tahir Münif Paşa'nın “*İlm-i Servet*” adlı matbu eserinin dijital ortama aktarılmış biçimine, Marmara Üniversitesi'nin veri tabından ulaşılmış olup, bağlantı adresi “<https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND0900.pdf>” ve erişim tarihi: “07.01.2021” dir.

⁶ Akyiğitzade Musa Bey'in “*İktisat Yahut İlm-i Servet*” adlı eseri ile “*İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat*” adlı eserinin çeviri yazımından faydalanılmıştır. İstifade edilen kitap adı: Albayrak, G.C., vd. (haz.). (2016). Osmanlı'da modern iktisadın izinde-2 ilm-i servet veyahud ilm-i iktisat, Akyiğitzade Musa. İstanbul: Dergâh Yayınevi.

akademik olarak ağır ve dilbilimsel olarak güçlü bir muhtevaya sahip olduğu anlaşılmıştır. Musa Bey’in diğeri bir kitabı olan *İktisat yahut İlm-i Servet- Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye* de bu çalışmada incelenen başka bir eserdir. İki eser birbiri ile uyumlu ve eşanlı olarak tahlil ve analiz edilmiştir.

Çalışma boyunca, Mehmet Tahir Münif Paşa ismi uzun olarak kullanılmamış, bunun yerine Münif Paşa veya Paşa kullanımı tercih edilmiştir. Akyiğitzade Musa Bey için Akyiğitzade veya Musa Bey kullanımı tercih edilmiştir. Musa Bey’in eserlerinde çeviri yazımdan faydalandığı için Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi kelimeler mümkün olduğunca Osmanlıca imla kaidelerine göre kullanılmaya ve aktarılmaya çalışılmıştır. Münif Paşa’nın eserinde, Paşa’nın kullandığı “itdi, ider, idüp, virir” gibi kelimeler, okumayı kolaylaştırma adına “etdi, eder, edip, verir” şeklinde çevirilmiştir. Bunun yanında, çalışmadaki eksik kalan boşlukları dolduracak bilgi kaynakları ve literatür araştırması için altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Akyiğitzade Musa Bey'in Eserlerinde Ticaret Serbestisi ve Himaye Usulü

Akyiğitzade Musa Bey, 1896 yılında (hicri 1314) *İktisat Yahut İlm-i Servet* adlı eserini, sırf “ticaret serbest bırakılmalı mı, korunmalı mı?” sorusu üzerine kurgulayarak tertip etmiştir. Ders kitabı olarak oluşturulmamıştır. 1898 (hicri 1316) senesinde telif ettiği *İlm-i Servet veyâhud İlm-i İktisât* adlı eseri ise daha kapsamlı olup, Mekteb-i Harbiye’de verdiği iktisat derslerinde kullanılmıştır. Bununla beraber Musa Bey’in *İlm-i Servet veyâhud İlm-i İktisât* adlı eseri, ilk yazdığı eseri de büyük oranda içerdiği, eserde himaye ve serbest ticaret tartışmalarının daha kapsamlı ele alındığı anlaşılmıştır. Musa Bey’in adı geçen iki eseri üzerinden, ticaret serbestisi ve himaye usulü çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tek tek ele alınacaktır.

4.1.1. İktisat Yahut İlm-i Servet: Azadegi-i Ticaret Yahut Usul-i Himaye

İktisat Yahut İlm-i Servet, Akyiğitzade’nin telif eseridir. 1896 (Hicri 1314) tarihinde kaleme almıştır. Fransızca “ekonomi” olarak adlandırılan ilme, Osmanlıca karşılığı olarak ilm-i iktisat ve ilm-i servet isimlerini verdiği anlaşılmaktadır. İktisat bilimi üzerine yazdığı iki telif eserin adlarında da *ilm-i iktisat* ve *ilm-i servet* kullanımını tercih ettiği görülmektedir. Eser, 62 sayfadan oluşmaktadır. Musa Bey’in, terminolojik olarak ticaret serbestisi kavramı için eserinde kullandığı kelimelere bakıldığında genellikle “azadegi-i ticaret” ve “usul-i azadegi” ibaresini kullandığı; himaye usulü için “usul-i himaye” kavramını kullandığı tespit edilmiştir.

Musa Bey’in eser başlığında kullandığı *azadegi* kelimesi, Sami’ ye (1899: 32) göre kökeni Farsça “azade” kelimesine dayanan, “her kayıttan müberra olmuş, serbest, kayıtsız ve labaliyane yaşayış” anlamına gelmektedir. *Serbest* kelimesi ise, “gayr-ı mukayyed, hür, muhtar, mahcup olmayan ve sıkılmayan” anlamlarını taşır. *Himaye* kelimesi, Arapça olup; “koruma, sıyanet, sahabet” anlamlarına gelmektedir (Sami, 1899: 558). Çalışmada, *azadegi-i ticaret*; ticaret serbestisi veya serbest ticaret anlamında kullanılacaktır.

Musa Bey kitabın mukaddime kısmında, ilm-i iktisadın Osmanlı İmparatorluğu için faydalı bir meslek olduğunu, eserindeki fikir ve görüşlerin hükümetçe iktisat politikalarına gayretli bir biçimde tatbik edilmesini memnuniyet ve gururla karşıladığı hususlarına yer verilmektedir. Akyiğitzade, “Ticareti kendi kendine bırakmak mı

yoksa himaye etmek mi servet-i milliyeye daha ziyade fayda-bahş olur?” sorusunu, çağın en önemli iki iktisadi meselesi olarak adlandırmaktadır. Bu iki düşüncenin, iktisatçılar arasında ihtilafa yol açtığından bahisle, ticaret serbestisini savunanlar ile bu görüşe karşı çıkanların fikirlerini tek tek ele almaktadır. Önce ticaretin serbest bırakılmasını savunanların iddialarına yer vermektedir. Birinci delil olarak, dünyanın bir “pazargah-ı umumi” olduğu, her memleketin iklimsel çeşitliliği, toprağı, verimliliği ile beşeri kabiliyetlerinin farklı farklı olduğunu, her ülkenin yeteneği doğrultusunda ürettiği malı, diğer bir ülkenin en güzel biçimde ürettiği mal ile mübadele etmesinin ve her ürünün kendi mahallinde yapılmasının daha iyi olacağı vurgulanmaktadır. Tek bir ülkenin çeşitli malları üretebilmesi için, diğer ülke ürünlerine gümrük idaresince ağır vergi salınmasının ya da ithalinin yasaklanmasının; ülkelerin kabiliyetlerinin körelmesi ile sonuçlanacağı, ayrıca malların daha pahalı hale geleceği; sanayi ve ticaretin himaye edilmesinin, dünyanın genel bir pazar olması münasebetiyle ülkelerin mal değişimi ve alışverişinin azalmasına sebebiyet vereceği belirtilmektedir (Albayrak vd., 2016: 277-280).

İkinci delil olarak, iç sanayiye korumanın milletler arasında gerginlik yaratacağı öne sürülmektedir. Himayeden ötürü, kavga ve savaşların çıktığı, bu durumun ise hali hazırda barış ve güvenlik üzerine inşa edilen medeni dünyaya yakışmayacağı belirtilmektedir. İngiltere örneği verilerek, gemicilikte kabiliyetli olması sebebiyle, yapılan ticarete ve deniz nakliye ücretlerinin ucuzlaması gibi olumlu bir sonuç doğuracağı; lakin himaye usulü uygulanırsa her ülke kendi gemisi ile ticaret yapacağından, ülkeler arası rekabete ve yarışmaya gerek kalmayacağı için deniz nakliye masraflarının daha pahalı olacağı vurgulanmaktadır. Ülkelerin kabiliyetlerinin tarım, sanayi veya ticarete farklılık arz ettiği, her ülkenin en kabiliyetli olduğu işi icra etmesinin, az emek harcamak suretiyle işgücü tasarrufu sağlayacağı, ayrıca ürünlerin kaliteli ve ucuz olacağı savunulmaktadır (Albayrak vd., 2016: 280-281).

Ticaret serbestisi taraftarlarının üçüncü delili olarak, sanayinin himaye edilmesinin, birkaç kişiden oluşan ve sanayi kesiminde söz sahibi olan grubun faydası uğruna, bütün halkın çalışması gerekeceği sonucu öne sürülmektedir. Örneğin, himayeye konu olan mal için, % 40 gümrük vergisi uygulandığında, o malı ithal eden tacirin vergi kadar ürünün fiyatına zam yapacağı, bu durumda yerli üreticilerin de kendi mallarını pahalı satması gerekecektir. Birkaç kişinin kazancı uğruna, gümrük resminin halkın üzerine yıkılması hakkaniyet taşımayacaktır. İç piyasada, üretimin her

türlü kanun ve kısıtlamadan uzak biçimde yapılması halinde, üreticiler en güzel ve gelişmiş şekli ile ürün sunacak, son teknik makine ile yapılan üretim ile en uygun fiyata mal üretilebilecektir. Rekabetin, her üretici için en kaliteli ve uygun fiyatlı ürünü üretmesi sonucunu doğuracağı; yarışmanın ucuz, kaliteli ve güzel ürün biçiminde netice vereceğine işaret edilmektedir. Dış ticarete dahi milletler arası ticaretin serbest bırakılması, genel bir rekabet ortamı oluşacağı için, bir ülkenin kendisinin uygun biçimde üretmediği ürünü, daha ucuza sair ülkelerden alabileceği, bunun sonucu olarak her iki ülkenin de kazançlı olacağı belirtilmektedir. Verilen örnekte, İngiltere'nin tütün ziraati yapmaya elverişli toprağının bulunmadığını, tütün yetiştirme işinin himaye olunması ve teşvik edilmesinin birçok masraf doğuracağı ve elde edilecek ürünün pahalıya mal olacağı; Fransa'da ise iklimden dolayı tütünün yetiştirme ve üretim şartları münasebetiyle daha ucuz ve kaliteli tütün elde edilebildiği, buna karşın kömürün az olduğu; sonuç olarak İngiltere'nin kendi coğrafyasında bolca bulunan kömürü Fransa'ya verip, karşılığında tütün alabileceği böylece her iki ülkenin de yapılan ticaretten karlı çıkacağına değinilmektedir (Albayrak vd., 2016: 281-282).

Dördüncü delil olarak sanayiye himaye etmenin, ülkedeki gelişme potansiyeli olan sanayi dallarından, himaye olunan sanayi dalına doğru sermaye geçişi olacağı, bu sermaye azalmasının da, “tabiat-ı iklimiyece istidad mevcut olan sanatların terakkisine mani ve amele ücretlerinin azalmasına badi” olacağı öne sürülmekte, bu durumun ülkeye büyük zarar vereceğine vurgu yapılmaktadır (Albayrak vd., 2016: 283).

Bir memlekette evvel be evvel ziraatin ıslahına sermayeler lazım iken mesela ecnebi çuhasına ağır gümrük vaz olunduğu takdirde dahilde fabrika sahibi olan kar edeceğinden ötede beride mevcut sermayeler çuha fabrikası tesisatına sarf olunur. Ziraatin zaten mahdud olan sermayesi bir kat daha azalır. Çiftçiler yanında geçinen amelenin ücreti de kıllat-i sermayeden naşı evvelkine nispetle az olur. Bu vechile çuhacılığı himaye etmek maddesi ziraate sarf edilecek sermayeleri çuha fabrikalarına celb ederek ziraatin terakkisi devam edemeyip kesilir (Albayrak vd., 2016: 283).

Beşinci delil olarak, Merkantilistlerce ortaya atılan çok mal ihraç edilip az mal ithal edilmesi, ticaret dengesinin bu kaide üzerine kurulması, sürekli mal ihraç ederek ülke servetinin artırılması düşüncesinin himaye taraftarlarınca benimsendiği öne sürülür (Albayrak vd., 2016: 283). Akyiğitzade, ticaret serbestisi taraftarlarının bu beş delilini şu şekilde özetlemektedir:

...alemin vasi bir mahall-i ahz ve i'ta olması. Himaye usulünün akvam

arasında adaveti intac eylemesi, himaye-i sanattan naşı ahalinin birkaç sermayedarana cerime i'tasına mecbur olması. Himaye usulünün memleketteki sermayeleri sanayi-i mahmiyeye nakil ve sarf ettirmesi, himaye usulünde muvazene-i ticaret kaide-i mecruhasının bulunması cihetlerinden ibaret olduğu (Albayrak vd., 2016: 284).

Akyiğitzade daha sonra, himaye usulünü savunan iktisatçıların bu delillere karşı vermiş oldukları cevaplara yer vermektedir. Öncelikle yer yüzünün “umumi bir pazargah” olduğu fikrine karşı çıkılmaktadır. Smith ve onu takip edenlerin öne sürdüğü gibi, insan sadece iktisadi menfaatini düşünen bir varlık değildir. İnsanın yaratılışı gereği “menafi-i iktisadiyeden daha ali makasid ve menafi'in husulüne sa'y eylemesi hasaisi” vardır. Bu “hasaisi”; milli ve siyasi menfaatler ve gelenek-görenek gibi manevi menfaatler olarak sıralamaktadır (Albayrak vd., 2016: 284). Musa Bey, gelecekte yerli sanayinin güçlenmesi adına bir ülkenin manevi menfaatlerini maddi menfaatlerine öncelemesi gerektiğini şöyle açıklamaktadır:

...servete taalluk eden favaid ile menafi-i milliye yekdiğerine tevafuk etmediği halde cemaatin daha mukaddes olan menafi-i maneviye-i mezburesi uğrunda servet-i maddiyeyi feda eylemesi cemaatlik şanındandır. Servetçe faydayı muceb olan azadegi-i ticaret hayat-ı müstakilleyi muhil ise heyet-i beşeriye muvakkaten himaye usulünü ihtiyar etmekte tereddüt etmez. Vakıan bundan dolayı iktisat cihetinden bir zarar-ı muvakkate düçar olsa bile mevcudiyet-i kavmiye ve sanat-ı milliye meydana getirmesi cihetlerinden atide karlı çıkar (Albayrak vd., 2016: 284-285).

Himaye usulünün ülkeler arasındaki ilişkilerde soğukluk yaratacağı konusunun göz ardı edilmediği, diğer yandan ticaret serbestisinin savaş ve gerginliği azaltmadığı yani “azadegi-i ticaretin muharebatı azalttığı” delilinin doğru olmadığı, “İngiltere azadegi-i ticareti kabul eylediği halde dünyanın ötesinde berisinde harp etmeksizin bir sene bile geçirmedeği” hususuna değinilmektedir. Himaye usulünün emtia fiyatlarını artıracacağı konusu ile alakalı olarak; fiyat artışlarının yerli tüketiciler üzerine kalmayacağı, yabancı sanayiciler üzerine de yükleneceği, himaye edilen sanayi kesimindeki çoğalmanın rekabeti doğurarak, o sanayi dalının ilerlemesi ile neticeleneceği açıklanmaktadır. İlk başta korunan kesimin ürettiği ürün fiyatlarının yüksek olacağı, artan rekabet ile fiyatların düşeceği, yabancı ürünlerin fiyatına kıyasen daha da düşük olacağı belirtilir. Musa Bey'e göre, toplumu üretici-tüketici şeklinde bir ayrıma tabi tutmak doğru değildir. Zira her üretici, ürettiğinden kendine ayırarak tüketmesi boyutu ile birer tüketicidir (Albayrak vd., 2016: 285-286). Belirli bir sanayi kesiminin himaye edilerek ilgili mala gümrük resmi konulması işleminin tüm tüketiciler üzerine vergi yükünün kalmasına sebep olacağı iddiasına aşağıdaki düşünce ile karşı çıkılmaktadır:

...bir kavmin müstahsil ve müstehlik namıyla bir küçük ve bir kalabalıklı sınıflara taksimi ilmen caiz değildir. Çünkü bir müstahsil bir şey imal eder. Aynı zamanda yaşamak için başka müstahsillerin mamulatını iştiraya mecbur olması veyahud kendi malından bir cüz'ünü kendi havayicine bırakması sebebiyle müstehlik olur. Binaenaleyh himaye usulünden dolayı emvale zam olunan resm-i gümrük yalnız bir kısım ahali üzerine bar olmaz. Sermayedar dahi dahil olduğu halde mezkur resm-i gümrük umumdan çıkar (Albayrak vd., 2016: 285-286).

Himaye edilen kesime doğru, diğer sanat dallarından sermaye geçişkenliği olur ve diğer sanayi dallarının sermayesi azalır savına karşı; sermaye azalmasının, sadece sermayesi az ve kıt olan ülkelerde olabileceği, İngiltere gibi yurtdışına sermaye ihraç eden bir ülkede sermaye azalması gibi bir durumun vaki olmayacağına değinilir. Diğer yandan sermaye geçişkenliğinin hızlı ve seri biçimde olamayacağı, yürütülen faaliyete ait demirbaş ve techizatın kolayca elden çıkarılamayacağı, uygun zamanda ve fiyatta müşteri bulunamayacağı için ticareten zarar görüleceği ve uzun süredir aynı kolda faaliyet göstermenin verdiği alışkanlığın hemen terk edilemeyeceği gibi sebeplerle, sermaye geçişkenliğinin zor olacağı vurgulanmaktadır. Yine ticaret serbestisi taraftarlarının, himaye taraftarlarını çürütülmüş ticaret dengesi kaidesini benimsemekle suçladıklarını, halbuki himaye taraftarlarının ticaret dengesi görüşlerinin ithalat-ihracat boyutu ile değil; üretim-tüketim boyutu ile veya alacak-borç miktarı üzerinden değerlendirilmesi üzerine kurgulandığı belirtilir. Yaşanan hadiselerin de zaten bunu çürüttüğü verilen İngiltere örneğinde detaylandırılır. İngiltere'nin ithalatı, ihracatından fazladır. Buna göre servetinin azalması gerekir. Halbuki İngiltere, yurtdışına sermaye ihraç eden bir ülkedir. Bir ülkenin, alacağı borcundan çok ise o ülkede zenginlik artar. Himaye taraftarlarının ticaret dengesi yaklaşımı bu doğrultudadır (Albayrak vd., 2016: 286-287).

Her iki görüşün fikirlerinin ele alınması başlığında; öne sürülen delillerin sağlam olduğuna vurgu yapılmaktadır. Her ülkenin, kabiliyetli olduğu sanayi dalında öne çıkıp üretim yapması gerektiği fikrinin doğru olmadığı, oysa sanayi tarihine bakıldığında bu durumun çok farklı cereyan ettiği açıklanmaktadır. Yeryüzünde hiçbir ülkenin tek bir sanayi dalında sebat etmediği, her ülkenin sanayileşme evresinin sırası ile meydana geldiği; Batı ülkelerinin sanayileşme tarihlerinde avcılık, hayvancılık, tarım ve fabrikacılık silsilesinin takip edildiği hususlarına temas edilmektedir. Yalnız tarım veya sanayi alanında sebat edilip, diğer kesimlerin ihmal edilmesinin sanayi ve ilerlemenin ruhuna aykırı olarak görüldüğü vurgulanmaktadır (Albayrak vd., 2016: 288). Rekabet konusu ile alakalı olarak, iki ülkenin rekabet edebilmesi için sanayi ve üretim kabiliyeti bağlamında denk bir yapı arz etmesi halinde rekabetin mümkün

olabileceği aksi halde sanayisi gelişmiş ve oturmuş bir ülke ile henüz sanayileşme evresinde olan bir ülkenin ekonomik rekabetinin, güçsüz ülkenin daha da ezilmesi ile sonuçlanacağı, gelişmekte olan sanayi kesiminin geçici olarak korunmasının lüzumlu olduğu hususu şu tespit ile netleştirilmektedir:

...tarih-i iktisad icra-yı sanayide kuvvetçe müsavi iki kavmin bile küre-i arzda bulunmadığını haber veriyor. Bir memlekette çoktan beri fabrikalar teessüs etmiş ve ahalice bu işe ırsen ülfet hasıl olmuş diğer memlekette sanat-ı cesime yani fabrikacılık teessüs etmekte bulunmuş olsa bu iki memleket beyninde rekabetin tasavvuru nasıl mümkün olsun. Zebunun kaviye rekabeti neticesi zayıfın mahvolmasıdır. Teessüs eden sanat-ı cesime kavi tarafından tatil edilmemek için himaye-i muvakkatenin ihtiyar olunması lüzumu bundan ileri gelir (Albayrak vd., 2016: 289).

Memlekette gelişme kabiliyeti olmayan sanayi dalının korunmasının fayda getirmeyeceği, aksine yabancı rekabetine dayanamayan sanayinin gerileyeceği, yapılan fedakarlığın boşa çıkacağı ve sonucun büyük zararlar doğuracağı vurgulanmaktadır. Ayrıca, korunan sanayi kesimindeki sanayicilerin beceri ve kabiliyetten yoksun olmaları halinde, gümrük resmi sayesinde kazançları garanti altına alınan tüccarın rehavete kapılması sonucu himaye işinden verim alınamayacağı fikrini, ticaret serbestisi taraftarlarının abartılı bir görüşü olarak değerlendirmektedir. Himaye olunan sanayi kesimindeki üreticilerin kazançlarını garanti görüp tembellik ve rehavete kapılmayacağı, bu kesimin tek bir adamdan ibaret olmadığı, birçok üreticinin bulunduğu ve aralarında yarışma ve rekabet söz konusu olduğu için sanatlarını en iyi biçimde geliştirme gayretleri olacağına temas edilmektedir (Albayrak vd., 2016: 290-291).

Usul-i himayenin niçin tercih edilmesi gerektiği konusu ile ilgili olarak; ülke içinde imalat sanayinin geliştirilmesi gayesi öne çıkarılmaktadır. Fransa’da Kolbert zamanında uygulanan korumacı politikalar sayesinde hammaddenin işlenip mamül mal haline getirilerek fabrikacılığın ilerlediği, Amerika Birleşik Devletleri’nde çoktan beri tatbik edilen himaye usulü sayesinde, İngiltere ile yarışır seviyeye ulaştığı misal gösterilerek, tarımsal uğraş içinde olan bir ülkenin sanayisini himaye etmesi yerine, ziraat üzere kalmalı mıdır? sorusu dile getirilerek aşağıdaki cevabi açıklama yapılmaktadır:

...tarih-i iktisat diyor ki biri çiftçi diğeri sanayi-i saireye malik olan iki memlekettten birincisi ikinciye tabi’iyyet-i iktisadiyye ile tabi’ olur. Yani istihsal-i servet hususunda müstakil olamaz. Nefs-i İngiltere ile aksamından olan İrlanda memleketinin ahval-i iktisadiyyesi bu kaziyyeyi ispat ediyor. Zürra’ olan İrlanda memleketinin çiftçisi amil ve tacir ve fabrikacı olan nefsi İngiltere sermayedarına tabi’dir (Albayrak vd., 2016: 292).

Fabrikada üretilen mamül maddenin, zirai mahsüllere nazaran daha ucuz nakliye bedeli ile taşınacağından dolayı, tarımsal üretimde sabit kalmak uygun olmayacaktır. Yine “mahsulat-ı arziye fiyatı memleketten uzak bulunan ecnebi piyasasının ahvaline göre tahavvül edeceği” yani uzak ülkelerdeki piyasa şartlarıncı belirleneceği, tarım ülkesinin bilgisi ve dahli dışında gelişebilecek fiyat değişim ve dalgalanmalarından ötürü, tarımsal üretime ilişkin şevkin kırılmasına sebebiyet verecektir. Kentlerin medeniyet kaynağı olduğu, köy yaşamına nazaran kentlerde fikir alışverişlerinin çok olduğu, eğer köylerdeki eğitim düzeyinin artırılabilmesi mümkün olur ise kent düzeyinde medeniyete erişilebileceği vurgulanır. Bir memleketin ziraat ve tarım üzere kalamayacağı lüzumu anlatılarak; öncelikle eğitimin yaygınlaştırılması, sanayi okulları açılması, lojistik ve ulaşım imkanlarının geliştirilmesi, sanayi ile ticaretin içeride teşvik edilmesi tam olarak gerçekleştirilebilseydi, himaye usulüne gerek kalmayacağı belirtilir (Albayrak vd., 2016: 293-295). Peki bir ülke ne zaman himaye usulünü tatbik edecektir? Bu husus, aşağıdaki biçimde açıklanmaktadır:

Memleketin servet-i tabiiyesi etrafiyla mütalaa ve tedkik, ahalinin istidadı dakik surette tayin ve tebyin olunduktan sonra memlekete hangi nev’ sanayi-i imaliyenin terakki edeceği şüphesiz idüğü meydana çıkarılır. Terakkisi muhakkak ve şüphesiz olan sanayi-i imaliye mahza ecanibin o sanayide maharet-i kamilelerinden dolayı meydana gelmiyor ve ilerlemiyor ise sanayi-i imaliye-i mezkure ecanibin musabakatından muvakkaten himaye olunmak muvafıktır (Albayrak vd., 2016: 295).

Yabancı ülke ile o alandaki üretim ve satışta rekabet edebilecek düzeye erişilince “onların himayesi suret-i tedriciyede azaltılmak ve maharet-i kamile kesb olunduktan sonra himaye tedricen kaldırılmak muvafıktır” demek suretiyle, himayenin geçici bir süreliğine olması gerektiği; yabancı ülkelerdeki büyük sanayileşme düzeyinin yüzyıllara dayanan bilgi birikimleri ile meydana geldiği, halihazırdaki düzeye erişebilmenin sanayi mektepleri açılarak mümkün görünmediği vurgulanmaktadır (Albayrak vd., 2016: 295-296). Batı Avrupa ülkelerinin amacının, ürettikleri mallara pazar bulma çabası olarak gösterilmesi, esasında “azadegi-i ticaret” taraftarlarının niçin ticaretin serbest bırakılması görüşünde ısrarcı olduklarının net tespitine aşağıda yer verilmektedir:

Heyet-i Garbiye-i Avrupaiyyenin şimdiki maksatları mamulatlarına pazar bulmaktır...El-yevm Garb’ta hiçbir memleket yoktur ki bidayette himaye usulüne müracaat etmeksizin dahilde sanayi-i imaliye-i cesime meydana getirmeye muvaffak olmuş olsun. Yüz sene mukaddemine gelinceye kadar İngiltere’de bile usul-i himaye cariydi. Bugünkü günde İngilizler azadegi-i ticaret kaidesinin birinci mürevviçleri oldukları halde memleketleri dahilinde keol imalini himaye ediyorlar...(Albayrak vd., 2016: 295-296).

İthal edilen ürünler üzerinden alınan gümrük vergisinin, iç piyasada o ürün için alınan vergiden az olması durumunda, o sanayi dalına ve üretime ilişkin bir gerileme meydana gelebileceği hususuna değinildikten sonra, “şimdiye kadar azadeği-i ticaret ve usul-i himayeden gayet bi- tarafane bahsolundu” demek suretiyle ticaret serbestisini savunanlar ile himaye usulünü savunanların düşüncelerini ele alırken objektif ve tarafsız biçimde değerlendirmeye tabi tuttuğunu vurgulamaktadır. “Himaye usulü cihandaki taksim-i a’male mugayir değildir” başlığı altında himaye usulünün, dünyadaki iş bölümüne bir engel teşkil etmediğini açıklamaktadır. Ülkelerin, sıcak iklime ve soğuk iklime has ürünleri yetiştirip birbirlerine pazarlayabileceği, tüketime konu bir ürünün hepsini tek bir ülkenin yetiştirebilmesinin mümkün olmadığına değinilmekte; “taksim-i i’ mal usulünün memalik-i muhtelif beyinde cereyan etmesi min tarafı’r-rahman mukadderdir” demek suretiyle ülkeler arasındaki işbölümünün, kaderin takdir buyurduğu bir sistem olduğu belirtilmektedir (Albayrak vd., 2016: 297-298).

Akyiğitzade’nin korumacılık konusunda kullandığı “mutedil himaye”, “himaye-i makule”, “muvakkat bir tedbir” gibi terimlere getirdiği açıklamalar aşağıdaki gibidir:

Himaye-i makule nedir? Himaye-i makule memalik-i ecnebiye mallarına memleketin kapılarını seddetmek değildir. Yalnız memlekette ham mevaddı mebzul olan sanatın ihyası için bidayette rekabet-i üstadane-i ecnebiyeden mezkur sanatı vikaye etmektir. İşbu himaye-i makule beş on senelik muvakkat bir şeydir.... Himaye-i makule resm-i gümrüğün rekabet-i ecnebiyeye mukavemet edecek kadardan ziyade olmasını mürevvic değildir. Himaye-i makuleden maksat, azadeği-i ticarete takarrüp etmek ve ileride o maksad-ı aliye vasıl olmaktır. Azadeği-i ticaret mesai-i umumiye-i istihsaliyenin devr-i kemalidir. Kemale vusul bulmak için himaye-i muvakkate ihtiyar olunuyor (Albayrak vd., 2016: 299).

İngiltere’nin, zamanında Hint ipekli ve pamuklu ürünlerini üretmeye yetkin olmadığını, Hint kumaşlarının bütün Avrupa’ya ucuza geldiğini, İngiltere’nin kendi üretim gücünü geliştirene değin, yerli üreticilerini de korumak maksadı ile, Hint tekstil ürünlerinin girişini geçici olarak engellediğini, sonradan pamuklu üretiminde yetkinlik kazanıldıktan sonra bu yasaklamaları kaldırdığı belirtilmektedir (Albayrak vd., 2016: 300).

4.1.2. İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat

Akyiğitzade Musa Bey, İktisat yahut İlm-i Servet adlı eserinin yayınını takiben 1898 (hicri 1316) yılında İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat isimli eserini kaleme almıştır. Mukaddime kısmına bakıldığında, eserin Mekteb-i Harbiye’de “baytar muntehi zabitan sınıfına mahsus” olduğu anlaşılmaktadır. Eser, ekleri ile beraber 264

sayfadır. Eser içeriğine bakıldığında; İktisat kelimesinin manası, taksim-i a'mal, sermaye, fiyat, meskukat, sikke usulü, itibar-ı mali, bankalar, ticareti kendi kendine bırakmak ve himaye etmek bahisleri, servetin taksimi, faiz, işletici karı, büyük sanat ve küçük sanat, düvel ve hükumat-ı muhtelifenin paralaruyla kaç kuruş ve kaç frank ettiklerine dair ayar ve vezne müstenid hasabat-ı dakika ve meskukat kıymetlerini mübeyyin cetvel başlıklarından oluştuğu tespit edilmektedir.

Eserde, ticaret serbestisi ve himaye usulü konusunda “Ticareti kendi kendine bırakmak ve himaye etmek bahisleri” başlığı altında tespit ve değerlendirmeler yapılarak, bu iki bahsin, zamanın en önemli iki meselesi olduğu vurgulanmaktadır. Ticaret serbestisi ve himaye usulü konusunda iktisatçıların ayrıştığı, her iki görüşün de öne sürdüğü düşünce ve tezlerin tek tek ele alındığı görülmektedir. Musa Bey, ticaretin serbest bırakılmasını savunanların düşüncelerini, delilleri ile beraber sıralamaktadır. Birinci delil olarak aşağıdaki düşünceyi öne sürmektedir:

Dünyanın genel bir pazar olduğu, her ülkenin iklim, toprak, verimlilik ve beşeri kabiliyet bakımından farklılık arz ettiği; ülkelerin kabiliyeti doğrultusunda ürettiği malı, diğer bir ülkenin en güzel biçimde ürettiği mal ile mübadele etmesinin daha iyi olacağı vurgulanmaktadır. “Sanat-ı beyne’l-mileli” kapatarak, bir tek milletin çeşitli malları üretebilmesi için yabancı ülke mallarından ağır gümrük vergisi alınmasının veya diğer ülke mallarına karşı ithalat yasakları konmasının, milletlerin becerilerinin gelişmemesi, birikimlerinin köreltilmesi ile sonuçlanacağı, ürünlerin de daha pahalı hale geleceği; ticaret ile sanayinin himaye edilmesi sonucu, genel bir pazar olan dünyanın, ticaret ve mal alışverişinin azalmasına sebebiyet vereceği belirtilmektedir. İktisat yasaları gereği, ülkelerin mallarının serbest dolaşımına engel olacağı, ülkeler arasındaki ticarette iş bölümünün geçerli olduğu, himaye usulünün bu iş bölümüne mani olduğu, bir yerde üretimi mümkün olmayan malın üretilmesi gayesi ile emek ve güç sarfiyatının boş olacağı, bunun pahalılık getireceği ve genel refahın artmasını sekteye uğratacağı vurgulanmaktadır (Albayrak vd., 2016: 174-175).

Ticaretin serbest bırakılmasını savunanların ikinci delilleri olarak, iç sanayiye himaye etmenin ülkeler arasında gerginlik yaratacağı ve savaşların çıkacağı öne sürülmektedir. “Medeniyet-i hazıra müsalemet-i umumiye-i insaniye esasına müstenittir” demek suretiyle, hali hazırdaki medeniyetin, insanların genel barış ve huzur içinde bulunması temeline dayandığı belirtilir. Ülkelerin tarım, sanayi veya ticaretteki becerileri farklı farklıdır. Her ülkenin en kabiliyetli olduğu işi yapması ile,

az emek harcanacağı için işgücü tasarrufu sağlanacaktır. Bunun yanında ürünler, kalite ve ucuzluk bakımından garanti altına alınacaktır (Albayrak vd., 2016: 176).

Ticaret serbestisi taraftarlarının üçüncü delili olarak, “sanata müdahale maddesi memleket içinde bütün ahalinin birkaç kişiden ibaret olan sanayi-i mahmiye ashabının menfaatine çalışmasını intac eyler” fikri öne sürülür. Düşünce temelinde, birkaç kişiden oluşan grubun faydası pahasına, bütün ahalinin çalışması gerekeceği sonucu yatar. Korunan mala % 40 gümrük resmi uygulanması durumunda, o malı ithal eden tacirin bu rakamı fiyata yansıtacağını, buna bağlı olarak yerli sanayicilerin de ürünlerini pahalı satacakları, korunan malı elinde hazır bulunduran sermaye sahiplerinin, yabancı ürünü ithal etmemek için % 30’a razı olsalar bile bu yükün de halk üzerine kalacağı belirtilmektedir. İç üretimde imal edilen her malın en ucuz, kaliteli ve güzel biçimde oluşması, her türlü denetim, kural ve şartlardan arındırılması ile mümkün olacağı hususuna aşağıdaki paragrafta değinilmektedir (Albayrak vd., 2016: 177):

Dahil-i memalikte imalin kayd ve tahdidattan vareste olması müstahsillerin bir malı en mükemmel surette ve son tarzda yapılan makine ve alat kullanarak en ehven fiyatta çıkarmaya gayret etmelerini mucib olur. Çünkü her müstahsil kendi malını nefaset ve fiyatça müstehlik ahaliye beğendirip satmak ve elinden gelse diğer müstahsilin emvaline kendi emvalinin iyilik ve ucuzluğuyla galebe ederek ona ticaretini terk ettirip emval-i mezbureyi yalnız kendi husule getirmek ister. İşte bu musabaka ve rekabettir ki malların metanet ve nefaset ve ucuzluğunu temin eder.

Dış ticarete, ülkeler arası ticaretin serbest bırakılması, genel bir rekabet imkanı oluşturacaktır. Bir ülkenin, kendi istediği biçimde üretmediği ürünü, daha ucuza sair ülkelerden alabileceği, bunun sonucu olarak her iki ülkenin de kazançlı çıkacağı ifade edilir. Verilen örnekte, tütün ziraati yapmaya uygun toprağı bulunmayan İngiltere’nin, tütün üretiminin himaye ve teşvik edildiği ve üretimin yapıldığı farz edildiğinde, iklimi ve toprağı müsait olmayan İngiliz üreticiler için bu işin çok masraflı olacağı, elde edilecek ürünün pahalıya mal olacağı; Fransa’da ise iklimden ötürü tütünün yetişme şartları dolayısıyla daha ucuz ve kaliteli tütün elde edilebildiği, bununla beraber kömürün az olduğu; İngiltere’nin kendi coğrafyasında bolca çıkan kömürü Fransa’ya verip tütün alabileceği böylece her iki ülkede de daha az emek sarf edileceği ve yapılan ticaretten herkesin karlı çıkacağı belirtilmektedir (Albayrak vd., 2016: 177).

Dördüncü delil olarak iç sanayinin korunması başlığı ile değerlendirilmektedir. İç sanayiye himaye etmenin, sermayenin ülkedeki gelişme kabiliyeti olan sanayi

dallarından, himaye olunan sanayi dalına kaymasına sebep olacağı, bu sermaye azalmasının da, doğası gereği ilerleme potansiyeli olan sanat dallarının ilerlemesine engel olacağı, ayrıca işçi ücretlerinin düşmesi sonucunu doğuracağı, bunların ise ekonomiye büyük zarar getireceği vurgulanmaktadır (Albayrak vd., 2016: 177).

Yabancı ülkeden ithal edilen çuhaya yüksek miktarda gümrük vergisi konulduğu takdirde yerli sanayicinin kar edeceği, bunun görülmesi üzerine sermayenin çuha sektörü üzerine kayacağı ve sarf olunacağı; zaten sınırlı bir sermaye ayrılan tarım sektörünün sermayesinin daha da azalacağı, dolayısıyla sermaye azlığından ötürü çiftçilerin istihdam ettiği amelelere verilen ücretlerinin iyice düşeceği, sonuç olarak çuhayı koruma politikasının, tarıma ayrılacak sermayenin çuha fabrikalarına doğru kayması ile tarımsal faaliyetlerinin gelişmesinin önünü tıkayacaktır (Albayrak vd., 2016: 178).

Beşinci delil olarak, Merkantilistlerce ortaya atılan “muvazene-i ticaret” fikri ele alınmaktadır. Fikrin temelinde, ülkeye yurt dışından külçe altın ve gümüş girmesi ve mümkünse ülke içindeki altın ve gümüşün yurt dışına hiç çıkmaması yatmaktadır. Portekizlilerin Ümit Burnu’nu aşarak Hindistan ticaretine açılmaları ile, denizcilik faaliyetlerini ve ticaret alanlarını yaygınlaştırdıkları; İspanyalıların Meksika, Peru ve Şili’den altın ve gümüş ithal ettikleri; Hollanda ve İngiltere’nin de bu yolla her zaman içeride hazır mal bulundurarak yurtdışına ihraç edilmesi, mümkünse az mal ithal edilmesi fikrini taşıdıkları bilinmektedir. Serbesti yanlıları; himaye usulünde, yürütülmüş ticaret dengesi kaidesi yattığını öne sürerler. Akyiğitzade, ticaretin kendi haline bırakılması taraftarlarının savlarını; dünyanın geniş çapta bir alışveriş mahalli olması, himaye usulünün ülkeler arasında düşmanlık ve gerginliğe sebebiyet vermesi, belli bir sanayi dalını korunma fiilinin, o sanayicilerin refahı adına tüm ahalinin zorda kalmasına sebep olacağı, himaye usulünde yürütülmüş ticaret dengesi kaidesinin bulunması şeklinde özetlemektedir (Albayrak vd., 2016: 178-179)

Ticaret serbestisini savunanların delillerini sıraladıktan sonra Musa Bey, himaye usulünü savunan iktisatçıların ve Batı Avrupa’da himaye usulünü savunan iktisatçıların, bu delillere karşı vermiş oldukları yanıtlara yer vermektedir. Eserde ilk olarak “küre-i arzda olan memalik umuma ait bir pazargah değildir” demek suretiyle, dünyadaki ülkelerin geniş bir pazar olduğu fikrine karşı çıkılmaktadır. Adam Smith ve onun takipçilerinin öne sürdüğü gibi, insanların yaratılış olarak güttükleri menfaatin sadece iktisadi menfaat olmadığı, insanoğlunun bu menfaatten daha yüce maksat ve

hedeflere erişme gayesi ve özelliği bulunduğu değinilmekte, bu yüce menfaatleri de; siyaset ve kavmiyetçilik düşünceleri ile gelenek görenekler olarak sıralanmaktadır. Kavmi menfaatin ve topluluk olarak üstün olma gayesinin, iktisadi menfaate galip geldiği, servetle ilişkili olan fayda ile milli menfaatlerin birbirine uygun olmaması halinde topluluğun, daha önemli olan manevi menfaatlere, maddi servetini feda etmesi gerektiği, servetçe faydayı gerekli kılan serbest ticaret eğer şahsi hayatı ihlal ediyorsa, topluluklar geçici süreliğine himaye usulünü benimsemeli, velev ki geçici bir ekonomik zarar meydana gelse de kavmiyetçilik ve yerli sanayinin vücut bulması adına gelecekte çok kazançlı olunacağı belirtilmektedir. “Usul-i himayenin akvam arasında münasebat-ı baridaneye ba’is olduğu kabil-i inkar değildir” demek suretiyle, korumacı politikaların ülkeler arasında soğukluk yarattığı fikrine karşı çıkılmayacağı; ancak ticaret serbestisi ile de savaşların azalmadığının da bir gerçeklik olduğu öne sürülmektedir. Himaye usulünün mal ve eşya fiyatlarını artıracığı fikrine karşı, fiyat farkının çoğunlukla yerli tüketiciler üzerine değil, yabancı üreticilerin de üzerine yükleneceği, korunan sanayi kesiminde üreticilerin çoğalacağı ve iç rekabetin peyda olacağı, dolayısıyla rekabet sonucu himaye olunan sanayinin ilerleyeceği ve gelişeceği vurgulanmaktadır. Himayenin ilk zamanlarında korunan ürünün fiyatı yüksek iken, üretim bolluğu ve rekabetten ötürü giderek düşeceği ve eşiti olan yabancı ülke ürününün fiyatına nazaran, daha da aşağı olacağı belirtilmektedir (Albayrak vd., 2016: 180).

Korunan ürünün fiyatı, yabancı ürüne konan gümrük vergisi sonrası ürün fiyatından düşük olacağı için, yine halkın gereğinden fazla fiyat ödeyerek mal alacağı, yani sermaye sahiplerinin karına çalışacakları fikrine karşı çıkılmaktadır. Zira üretici konumunda bulunan sanayi kesimindeki kişilerin, diğer taraftan tüketici olduklarından bahisle “hiçbir müstahsil yoktur ki aynı zamanda müstehlik olmasın” diyerek halkın fabrikacılar faydasına çalışacakları eleştirisinin çürütüldüğü savunulur. Bir topluluğun üretici ve tüketici olarak ayrılmasının bilimsel olarak doğru olmayacağı, üreticinin bir yandan ürün imal ettiğini ve yaşamı için gerekli olan diğer ürünleri başka üreticilerden temin edeceğini veya kendi ürettiği üründen bir kısmını kendi tüketimi için ayıracağı için, üreticinin aynı zamanda bir tüketici olduğu belirtilir. “Binaenaleyh himaye usulünden dolayı emvale zam olunan resm-i gümrük yalnız bir kısım ahali üzerine bar olmaz. Sermayedar dahi dahil olduğu halde mezkur resm-i gümrük umumdan çıkar” diyerek, himaye olunan sanayi kesiminin dengi olan ilgili mala gümrük resmi

konulması işleminin, bütün tüketiciler üzerine fiyat farkının yansımaya sebep olacağı iddiasına karşı çıkılmaktadır. Ülke içinde her üreticinin kendi ürününü, yabancı ülke malının rekabetinden korumak için himaye olunan mala fazla fiyat verdiklerini, bunun sigorta ücretine benzediğini, uygun ve makbul olduğu belirtilerek, birçok ürünün himaye edilmesi sonucu çoğu üreticinin bu sigortayı vereceği için gümrük vergisinden doğan farkın halkla beraber fabrikacılar üzerine yükleneceğine temas edilmektedir (Albayrak vd., 2016: 181).

Belli bir sanayi dalının himaye edilmesi ile korunan sanayi dalına doğru sermaye akışı olacağı, sermayenin bu alanda sarf edileceği, dolayısıyla bu sermaye geçişkenliğinin diğer dallardaki sermayenin azalmasına sebep olacağı fikrine karşı çıkılır. Bu durumun sadece sermayesi az ve kıt olan ülkelerde meydana gelebileceği, İngiltere gibi sermayeyi dışarı ihraç edebilme yetisi olan ülke için bu gibi sermaye geçişkenliği kaynaklı kıtlık yaşanmayacağı, İngiltere'nin fazla olan nakdi sermayesinin ülke içinde kullanılmadığı için ülkeler arası sanayi yatırımları için kullanılmak üzere sermaye ihracı yapabildiği belirtilir. Diğer yandan sermayenin bir sanattan diğerine geçişinin zor olduğu, zira bu sanayi dalında kullanılan alet ve techizatın değişimi, satılması, elden çıkarılması ve atıl duruma getirilmesinin zaman alacağı; ayrıca üretim yapılamadığı gibi bir de makine ve aletlerin düşük değerle elden çıkarılmasının ekonomik olarak zarar doğuracağı açıktır. Bununla beraber, öteden beri alışlagelmiş olan üretim alışkanlığından kolayca vazgeçilebilmesinin pek de mümkün olmaması sebebiyle, sanayide kullanılan sermayenin korunan sanat dalına geçişi kolay olmayacaktır. Himaye usulüne karşı çıkanların da ıspat ettikleri gibi, bir ülkede ithal edilen malın miktarı ihraç edilen mal miktarından fazla olması, ülke servetini artırmayacağı belirtilir (Albayrak vd., 2016: 182).

Son yirmi senede İngiltere'nin ithalatının ihracatından fazla olduğu, ticaret dengesi kaidesine göre İngiltere'nin servetinin azalması gerektiği, lakin sürekli arttığı, dolayısıyla ithalat-ihracat boyutu ile ticaret dengesi kaidesinin çürütüldüğü belirtilir. Ancak, bir ülkenin borç miktarı üzerinden ticaret dengesi ele alınırsa bunun doğru olacağı vurgulanır. Alacak miktarı, borcundan fazla olursa ülke zenginliği artar. İngiltere'nin diğer ülke halklarından alacağı çok olduğu için, ihracatının ithalatından az olmasına rağmen servetinin arttığı, İngiltere'nin kendi parasını faizi ile diğer ülkelere borç verdiği ve ağır sanayi yatırımlarında kullanması örneği verilir (Albayrak vd., 2016: 183). “Cevapların hülasası” başlığında aşağıdaki açıklamalar yapılmaktadır:

Terakki-i memleket için himaye lazımdır. Himaye usulü fabrikacılar dahi dahil olduğu halde umum ahalinin mallara ziyade ücret vermesini mucib olursa da umumun mükellefiyetinden naşi muvafık-ı hakkaniyettir. Himaye usulünün bir sanatta sermayenin azalmasını intac eylemesi fikri doğru değildir. Bir memleketin borçlarının ve alacağının miktarı itibarıyla muvazene-i ticaret fikri doğrudur (Albayrak vd., 2016: 183).

Eserin, sonuç ve tartışma ismiyle açılan başlığında, ticaretin serbest bırakılması taraftarları ile himaye usulünü benimseyenlerin öne sürdükleri delillerin sağlam olduğu belirtilir. Musa Bey eserinde, serbesti taraftarlarının her ülkenin kabiliyetli olduğu sanat dalında kendini geliştirmesi, çeşitlilik arz eden sanayi kollarının ülkeler arasında bölüşülmesi; birinin madenci, diğerinin çiftçi, diğer bir ülkenin ise fabrikacı olması gerektiği düşüncesinde olduklarına değinir. Ancak Musa Bey’e göre endüstri tarihine bakıldığında, yaşanan gelişmeler bu şekilde bir sanayi taksimini doğrulamamaktadır. O’na göre yeryüzünde hiçbir ülke tek bir sanayi dalı üzerinde sabit kalmamıştır. Topluluklar, nöbetleşme benzeri avcılık, sürü yetiştirme, tarım işleri ve fabrikacılık gibi birkaç endüstri devresinden geçmiştir. Batı ülkelerinin sanayi tarihinin de bu durumu doğruladığı açıktır. Mamül madde üretmeyi hedefleyen fabrikacılığın tarımsal faaliyetleri istisna etmediği, fabrikacılık ile tarımsal faaliyetlerin beraber yürütüldüğü görülür. Musa Bey’e göre ülkelerin sanayileşme evrelerinin bu şekilde oluşmasına karşın bazı ülkelerin çiftçi, bazılarının ise fabrikacı olarak adlandırılmasının ve bu ülkelerin sadece tarım veya fabrikacılık ile iştiغال etmelerinin, sanayinin ilerlemesine aykırı bir tutum olarak değerlendirilmektedir. Bir ülkenin tarımsal üretim üzere kalmasının da endüstrinin ilerleme devrelerine uygun düşmeyeceği, endüstrileşmenin; tarımın geliştirilmesi yanında imalat sanayinin halkın becerisi ve kabiliyeti doğrultusunda gayret gösterilmesi gerektiği vurgulanır. Eserde, iki ülkenin rekabet edebilmesi için, üretim gücü ve kabiliyeti açısından eşit bir yapı arz etmesi halinde rekabetin geçerli olabileceği; endüstri tarihine bakıldığında, yeryüzünde eşit sanayileşme gücüne erişmiş iki ülkenin aynı zamanda mevcut bulunamadığı tespitine yer verilir. Musa Bey, “Bir memlekette çoktan beri fabrikalar tesis etmiş ve bu işe irsen ülfet hasıl olmuş, diğer memlekette sanayi-i imaliye daha yeni tesis etmekte bulunmuş olsa bu iki halk beyninde rekabetin tasavvuru nasıl mümkün olsun?” diyerek, kurulan imalat sanayinin, sanayisi güçlü olan ülkenin ezici rekabetine karşı “himaye-i muvakkate itibar olunması” diğer tabirle geçici süreliğine himaye edilmesi gerektiğini vurgular (Albayrak vd., 2016: 184-185).

Akyığıtzade, hayvan yetiştiriciliği konusunda vergiği örnekte; bir ülkedeki iklim

şartlarından dolayı dünyadaki hayvan cinslerinin çoğunun yetiştirilmesinde uygun bir ortam bulunması halinde hayvanlar üzerine yüksek gümrük vergisi konulmasını, bu nedenle ilk yıllarda yerli hayvanlar piyasaya yetmeyeceği için, hayvan ithalinin devam edeceğini, gümrük resmi nedeniyle yerli ve ithal hayvana müşterilerce verilen fiyatın artacağını, ayrıca hayvan ticaretinden gelen kazancın artacağını belirtmektedir. Musa Bey bu kazancın yerli üreticileri teşvik edeceğini, hayvan ticaretiyle uğraşanların sayısının giderek artması ile rekabet ortamının oluşacağını ve hayvan fiyatlarının git gide düşeceğini belirtir. Eserde, ülke içinde yetiştirilen hayvanların yerli ihtiyaçları karşılayabileceği, dolayısıyla yabancı hayvan ithal eden tacirin artık ithalat yapmayacağını, evvelce konulan gümrük resminin birkaç satıcı yararına halkın kesesinden çıkmayacağı belirtilir (Albayrak vd., 2016:185).

Himaye edilen kesime doğru bir sermaye geçişinin olacağı, ancak ekonomik faydanın gereği olarak, halihazırda kar elde eden bir sanayi kesiminin sermayesi, başka bir işe kolayca geçemeyecektir. Getirisi az olan ticaretin sermayesi ile işte kullanılmayarak atıl bekletilen sermayenin, himaye olunan sanat dalında kullanılması, fayda gereğidir. Bunun üzerine, himaye olunmayan kesimin sermayesinin azalacağı düşüncesi kısmi olarak doğrudur. “Bu sebebe mebni usul-i himayenin yalnız hakikaten memleketin istidadı olan sanayie muvakkaten tatbiki tecviz olunur.” diyerek, gelişme potansiyeli ve kapasitesi olan sanat dalının geçici süreliğine himaye edilmesi gerektiği vurgulanır. Korunan sanat dalı, eğer ülkenin ilerleme yetisi bulunmayan bir sanat dalı ise; güdülen bu himaye politikasından ötürü, yabancı ülke rekabetine dayanamayıp, diğer sanayi kesimlerinin de yavaşlatılması fedakarlığının yarar getirmeyeceği aksine büyük zarar doğuracağı belirtilir (Albayrak vd., 2016:186).

Koruyucu gümrük resminin başkaca zararlar doğurabileceğine de değinen Musa Bey’e göre, gümrük resmi konan malın üreticilerinin ustalık ve kabiliyet yoksunluğundan dolayı korunan mal ilerleyemeyecek, ayrıca sonuç bu şekilde olmasına rağmen himayeye devam olunması tamamen faydasız bir iş olacaktır. Üretimlerinin, gümrük resmi sayesinde yabancı rekabetine karşı kayrılmasını gören üreticilerin, gayret ve çabalarını zamanla terk edeceği, aldıkları kar ile yetinecekleri belirtilir. Üretim alanında olgunluk ve ıslaha çaba göstermeden, yabancı rekabetine karşı korundukları düşüncesine olan üreticilerin, rehavete kapılacakları vurgulanır. Bu durumda himaye usulünden beklenen amaç gerçekleşmemiş olur. Fazla kar getirisi olan himayeye mazhar ürün, hayli sermaye yatırımı yapılmasını doğuracak, bu

durumda ülke ihtiyacından fazla üretim yapılması ihtimal dahilinde olup, üretim fazlasının ülke dışına ihracı gündeme gelecektir. Eğer halen dış rakiplerle rekabet gücü yakalanamamış ise, gereğinden fazla üretilip hazırda tutulan mala ilişkin masraflar, ne içte ne de dış piyasada alınamayacağı için ekonomik bunalım getirir. Böyle bir durumda birkaç yerli üretici, zarar görmemek ve bunalımı durdurmak için, aralarında anlaşarak iç piyasada ürün fiyatını artırır. İç piyasada yüksek fiyattan, dışarıda ise mecburen ucuza satarak uygun bir kazanç elde etseler de, ülke halkı zarar görecektir (Albayrak vd., 2016:187). Üretim fazlalığından dolayı mal miktarının ayarlanamaması ve fiyat azalışının durdurulamaması halinde, himaye olunan malın rakibi olan mal ile yarışır vaziyete erişene dek hükümetin ihracat teşviki vermesi gerektiği hususunu Akyiğitzade aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Vech-i meşruh üzere himaye olunan mal dahilde talepten ziyade çıkabilir ve müstahsiller mikdarını tahdid ederek fiyat düşkünlüğünün önünü alamazlar ise zarar ve buhranın def'i için hükümetçe mükafat-ı ihraciye verilerek emval-i mümasele-i ecnebiye ile musabakata ikdar olunmak usulünün mevcudiyeti dahi zıkr edilmek lazımdır (Albayrak vd., 2016:187).

Eserde, bu kısma kadar serbest ticareti savunanlar ile himaye usulünü savunanlara ait düşüncelere yer verilmiştir. Konuyu toparlama adına Akyiğitzade kendi ifadesi ile “bizce ehemmiyet-i mahsusayı haiz olan usul-i himayenin ihtiyarı lazım gelip gelmeyeceği” hususuna tekrar döner.

Musa Bey’e göre himaye usulünün, ülke içinde imalat sanayini geliştirme ve ilerletme amacı ile tercih edilmesi gerekmektedir. Fransa’da Kolber zamanında güdülen korumacı politikalar sayesinde fabrikacılık ortaya çıkmıştır. Akyiğitzade, himaye usulünün imalat sanayini geliştirip geliştirmeyeceği sorusunu sorarak, ülkenin kabiliyeti olması durumunda himaye usulünün fabrikacılığı geliştireceğini belirtir ve bunun yaşanan olaylar ile sabit olduğuna vurgu yapar (Albayrak vd., 2016:187).

Akyiğitzade, Amerika Birleşik Devletleri’nin uzun süreden beri korumacı politikalar izleyerek endüstrileşme alanında İngiltere ile yarışma yetisine sahip olduğu, imalat sanayini geliştirmek için bazı sakıncaları olan himaye usulünü seçmeli mi veya bir tarım ülkesinin, sanayisini himaye etmek yerine tarımsal üretim üzere kalmalı mıdır? sorusunu sorar. Sorunun cevabının da esasında “tarih-i iktisatta” yattığını belirtir. Verdiği örnekte, biri çiftçilik üzere diğer çeşitli sanayi dallarına sahip iki ülke ele alınır. Çifti ülkenin, iktisaden sanayiye sahip ülkeye tabi olacağı ve servet yaratılması boyutu ile denk olamayacağı belirtilir. Verilen diğer örnekte ise İngiltere

ile İrlanda ele alınır. İrlanda tarım ülkesi olarak; üretici, satıcı ve fabrikacı olan İngiltere sermayesine bağlıdır. İngiltere'nin, İrlanda hububat ürünlerini nakliye ve pahalılık bahane edilerek düşük fiyattan almaya çalıştığını, diğer yandan imal ettiği ziraat aletlerini çok yüksek fiyattan İrlanda'ya sattıklarını, bu sebeple İrlanda'nın tarımsal üretimi artacağına, daha da azalması ile sonuçlanmaktadır. İkinci olarak, fabrika ürünleri ile tarımsal ürünlerin ticarete konu olması durumu ele alındığına; tarım ürünleri için katlanılacak nakliye masrafının çok yüksek olması sebebi ile tarım ülkesi olarak kalmanın uygun olmayacağı belirtilir. Biri tarım, diğeri sanayi ülkesi olarak verilen misalde, tarım ülkesinin ürettiği zirai ürün karşılığı, mamül mal almak için ürününü sanayi ülkesine ihraç etmek için naklettiğini, sanayi ülkesinin de kendi mamül malınının nakliyesini üstleneceği, ancak mamül mal, ham tarım ürününden hafif olması sebebi ile daha ucuza nakledilecektir. Ortaya çıkacak fazla nakliye masrafı, yine tarım ülkesinin üzerine kalacak ve bu bedeli de yine ham ürün ile karşılayacaktır (Albayrak vd., 2016:188).

Yabancı ülke piyasaları, bir tarım ülkesinde yetiştirilen ürünler için potansiyel bir pazardır. Akyiğitzade'ye göre, "Mahsulatın fiyatı ba'id olan memalikte takarrür edip memleket ehl-i ziraatının meçhulü olabilen sebeplere mebnî tahavvül ve tebeddül eyler". Yani tarım ülkesinin bilgisi ve dahli olamadan uzak ülkelerin talepleri ve piyasa şartları doğrultusundaki değişim ve dalgalanmalar ürün fiyatlarını belirleyecektir (Albayrak vd., 2016:189).

Akyiğitzade bir ülkenin, sadece tarım ülkesi olarak kalmasının uygun olmadığını delillerle izah eder. Usul-i himaye ile tarım, ticaret ve sanayileşme alanında ilerleme mümkün olabilir. Musa Bey'e göre, bir ülkenin sadece tarım memleketi olarak kalmaması usul-i himayeden başka önlemler ile de mümkündür. Eğitim-öğretimin rehberliği ve önderliği, sanayi okulları, lojistik, sanayi ve ticarete teşvikler verilerek bu dallara rağbetin sağlanması "hal-i ziraide kalmamak için gerekli çareler" olarak sıralanmıştır. Himayecilik konusunda yaptığı izahattan sonra, bu usulün hangi vakitte tatbik edileceği hususunu şöyle açıklamaktadır (Albayrak vd., 2016:190):

Memleketin servet-i tabiiyesi etrafıyla mütalaa ve tetkik, ahalinin istidadı dakik surette tayin ve tebyin olunduktan sonra memlekette hangi nev' sanayi-i imaliyenin terakki edeceği şüphesiz idüğü meydana çıkarılır. Terakkisi şüphesiz olan sanayi-i imaliye mahza ecanibin o sanayide maharetlerinden dolayı meydana gelmiyor ve ilerilemiyorsa o sanayi ecanibin müsabakatından himaye olunmak muvafıktır. Himaye icabına göre on veya yirmi sene devam etmelidir (Albayrak vd., 2016:190-191).

Ülkenin doğal zenginliklerinin kapsamlı biçimde araştırılması suretiyle kabiliyetinin belirlenmesi, geliştirilmesi muhtemel sanayi dallarının tespit edilmesi, diğer yandan gelişme potansiyeli olan sanat dalının gelişmemesi, yabancı ülke rekabeti yüzünden ise korumacılığın on veya yirmi yıl devam etmesi gerektiği vurgulanır. Verilen şeker pancarı örneğinde, bir ülkede pancarın çok olması ile şeker imalatının kesin surette gelişme potansiyeli varsa, bu durumda şeker fabrikalarının himaye edilmesi gerektiği belirtilir. Musa Bey, “işbu fabrikalar istidad-ı memleket iktizası ecnebi fabrikaları derecesine gelir gelmez onların himayesi suret-i tedriciye azaltılmak ve keza tedrici olarak ilga olunmak muvafıktır” diyerek, yabancı ülke rekabetine erişince aşamalı olarak himayenin azaltılması veya kaldırılması gerektiğini savunur (Albayrak vd., 2016:191). Peki bir tarım ülkesi, imalat sanayini nasıl geliştirebilir? Bu hususta Akyiğitzade’nin düşünce ve tespiti aşağıdaki gibidir:

Hey’at-ı garbiye-i Avrupaiyyenin şimdiki maksatları mamulatlara pazar bulmaktır. Ticaret-i hariciye kendi haline bırakılarak mekatib-i sınaıyye tesisiyle sanat-ı imaliyye meydana getirilmesi bu zamanda daha ziyade güçleşmiştir. Zira Garb’ın sanayi-i imaliyyesi bir asırdan beri teessüs eylemiş ve layıkıyla terakki etmiştir. İlk teessüs eden tesisat-ı sınaıyye mu’avenet-i ibtidaıyye olmaksızın Garb’ın külliyyetli sermaye ile işlettiği kadim fabrikalarıyla rekabete muktedir olamayacağı aşıkardır. El-yevm Garb’ta hiçbir memleket yoktur ki bidayette himaye usulüne müracaat etmeksizin dahilde sanayi-i imaliye meydana getirmeye muvafık olmuş olsun. Yüz sene mukaddemine gelinceye kadar İngiltere’de bile usul-i himaye cari idi. Bugünkü günde İngilizler azadegi-i ticaret kaidesinin birinci mürevviçleri oldukları halde memleketleri dahilinde keol imalini himaye ediyorlar (Albayrak vd., 2016:191-192).

Diğer yandan Akyiğitzade, İngiltere’yi hariç tutarsak, dünyada bulunan medeni ülkeler içinde “azadegi-i ticareti” en geniş biçimde uygulayan milletin Osmanlı İmparatorluğu olduğu düşüncesindedir. Yurtdışından ithal edilen mal üzerinden alınan gümrük resminin, iç piyasada aynı ürün için alınan vergiden az olması durumunda, o sanayi dalına ilişkin gerileme meydana gelecektir. Örneğin, bir malın yurt dışından ithal edilmesi durumunda yüzde on gümrük resmi alınsın; aynı malın yerlisi için yurtiçinde yüzde on beş vergi alınsın. Nakliye ve sair masraflar hariç tutulursa, yüz kuruşluk yabancı malın yüz on kuşuş olacağı; diğer yandan yerli malın temini için yüz on beş kuruş gerekecektir. Bu durumda, yerli malın yabancı mal ile rekabeti mümkün olamaz. Lojistik masrafların epey arttığı ve önem kazandığı şu zamanda, yabancı ülke malları ucuza satılabilir. Çünkü halk ucuz ve uygun malı sever. Bundan dolayı salınan vergiler, yabancı üreticileri korur. İçeride üretilen benzer malların hazırlanmasında bir rehabet meydana getirir. Yabancı mallardan alınan gümrük resmi, benzer yerli mallardan alınan vergiden az olması hali uzun süre devam ederse, iç üretimin ataletle

kapılması sorunu doğar. Ayrıca nakliye vasıtalarının iyi olmamasından dolayı içindeki ulaşım ücretleri, yabancı ülkeden gelen malların nakliye ücretinden fazla ya da eşit olması halinde bu durum, ülke iç sanayisini zora sokar. Bir ürünün ülke içindeki yetersiz lojistik sebebi ile ülkenin diğer köşelerine ulaştırılamaması sorunu, yabancı ürünlere daha az vergi salınması için akla uygun bir gerekçe değildir. Çünkü yerli malın her tarafa kolayca ulaştırılması ile birlikte, halkın zorunlu tüketim mallarından mahrum kalmaması için yabancı mallara ağır gümrük resmi salınmamalıdır. Benzer yerli maldan alınan vergi, yabancı ülke malından alınan gümrük resminden az yahut eşit oranda alınmalıdır. Aksi durum, yabancı ülke mallarının özendirilmesini doğurur (Albayrak vd., 2016:192-193).

Musa Bey, “rüsüm-u mükeyyefat” olarak tabir ettiği keyif verici ve bağımlılık yapan maddeler üzerinden alınan gümrük resminin, ilmi kurallara uymayacağını belirtir. Ayrıca “mükeyyefat havayic-i zaruriyeden değildir ki memalik-i saireden kesret-i ithali tecviz olunsun” demek suretiyle bağımlılık yapan maddeleri zorunlu ihtiyaç kategorisinden olmadığı için, yurtdışından ithaline izin verilmemesi gerektiği düşüncesindedir (Albayrak vd., 2016:193).

4.2. Münif Paşa’nın Eserinde Ticaret Serbestisi ve Himaye Usulü

Münif Paşa, *İlm-i Servet* adlı telif eserini 1886 tarihinde kaleme almıştır. Kitabın yayın yılından önce, Münif Paşa’nın Ruzname-i Ceride-i Havadis ve Mecmua-i Fünun gibi bir takım gazete ve neşriyat organlarında ele aldığı iktisadi konulara bakıldığında, eserine kaynak teşkil edecek ana düşüncenin temellerine rastlanmaktadır. Münif Paşa’nın kendi notlarından müteşekkil yazma eseri, Budak’ın (2012) bildirdiğine göre Atatürk Kitaplığı’nda⁷ yer almaktadır. Paşa’nın öğrencilerinden olan Mahmud Es’ad, hocasının sınıf ortamında aktardığı ders notlarını tertip ederek hazırladığı basma eser 1886 tarihinde yayınlamıştır. Eser, 176 sayfadır. Sırasına göre; servetin tarifi, menfaat, kıymet, baha, tahsil-i servet, sa’yu amel, taksim-i amel, sermaye, makine, hürriyet-i sanayi, iş işlemek için mevzu’ olan kuyut ve şurut, sanayiye müteallik nizamât bahsi, erbab-ı sanayiye iane, ticaret, gümrük, serbesti-i ticaret ile himaye usulü, mülk bahsi, meskukat, meskukat makamına kaim olan evrak, taksim-i servet, arazinin taksimi, irad bahsi, akçe iradı, istihlak-ı servet, vergi ve tekalif-i miriye, verginin enva-ı ve suret-i tevzii, istikraz bahsi, nüfus-u ahali başlıkları altında eser içeriği oluşturulmuştur. Bu

⁷ Budak’ın (2012) çalışmasındaki (s.443) 411 no’lu dipnota göre; Paşa’nın el yazması eseri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, K 219’da kayıtlıdır.

tez konusunu içeren ticaret serbestisi ve himaye usulüne ait düşünce ve tespitleri, eserin 85-105. sayfaları arasında yer almaktadır. Münif Paşa'nın adı geçen basma eseri üzerinden, ticaret serbestisi ve himaye usulü tartışmalarına çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

4.2.1. İlm-i Servet

Münif Paşa, devrindeki önemli tartışma konularından olan ticaretin serbest bırakılması veya ticaret serbestisi için eserinde “hürriyet-i sanayi”, “serbesti-i ticaret”, “serbesti-i mübadelat” kavramlarını kullanmış; usul-i himaye veya korumacılık için, “himaye usulü” kavramını kullanmıştır. Nitekim konu hakkında “Serbestî-i ticâret ile himâye usûlü” başlığını tercih ettiği görülmektedir.

Eserde iktisatçıların, serbest ticaret usulünün deneyim ve araştırma üzerine kurulu bir uygulama olduğunu açıkça kabul ettiklerinden bahisle; insanın oluşum biçimi, içinde bulunduğu durumu ve konumu üzerinden örnekleme yapılır. İnsanın maddi ihtiyaçları yanında manevi ihtiyaçları da olduğu; geçim, giyinme ve barınma gibi maddi ihtiyaçlarının giderilmesinin zaruri olduğu; manevi ihtiyaçların da lüzumlu olması münasebeti ile onların da giderilememesi halinde telafisi güç sorunların meydana gelebileceği belirtilir (Münif, 1886: 85-86).

Münif Paşa'ya göre manevi ihtiyaçların giderilmemesi halinde insan, hayvan derecesine inecek, meziyetleri ve şerefi üzerine bina edilen değerlerin elde edilememesi ile ulaşacağı gerçek konuma erişememiş olacaktır. Bu sebeple insanın, devamlılığı için lazım olan bitkiler, hayvanlar ve madenler gibi varlıklara sahip olması icap eder. Diğer yandan insanoğlu, kendisinde bir takım güç, kuvvet ve hisler olduğundan manevi ihtiyaçlarını gidermeye uygun davranış sergilemeye muktedirdir. Bu ihtiyaçlara bakarak, maddi ihtiyaçlara tasarruf edebilme hakkı olduğunu düşünür. Yeryüzünde bulunan deniz, dağ, verimli topraklar, ışık ve sıcaklık gibi bir takım sebeplerin dahi insanoğlunun hayatını idamesi için Allah tarafından yaratıldığını düşünür ve anlar (Münif, 1886: 85-86).

Bu doğal geçim vasıtaları dünyanın her yerinde eşit ve düzenli miktarda bulunmaz. Ayrıca her insanda bunlardan istifade edebilecek özellik, kabiliyet ve kudret aynı düzeyde olmadığı gibi dünyanın katmanları dahi farklılık arz eder. Kimi bölgelerde demir, kömür, kurşun madenleri; kimi bölgelerde altın, gümüş, platin ve kıymetli taşlar bulunur. Bitki ve hayvan çeşitliliği de farklı farklıdır. Sıcaklık da farklı farklı hissedilir. Gün ışığından istifade her yerde farklıdır. Su kimi bölgelerde don

halindedir. Kutuplarda altı ay gece altı ay gündüz yaşanır. Bitkiler ve hayvanlar için güneş ısısı belli bir sınır dahilindedir, aksi durumda yanma ve donma meydana gelir. Beşeri güçleri de yukarıdaki gibi ayırabiliriz. Onda da farklılık ve çeşitlilik vardır. Çeşitli ülkelere bakıldığında, mizaç ve temel özelliklerin, güç ve kabiliyetlerin eşit olmadığı en basit düşünce ile anlaşılır. Meselâ Türklerin, Fransızların, İtalyanların, Almanların ve Çinlilerin ve diğer ülkelerin kendilerine has doğal yetenekleri vardır (Münif, 1886: 86-87).

İnsanoğlunda türleri ve bulunduğu coğrafi şartlar gereği, “rûhânî ve cismânî birer hâl-i mahsûs” oluşmuştur. Bu sıfatlar ve kendine has özellikler, sadece ülkeler ile sınırlı değildir; kavimlere, ırklara ve ailelere kadar uzanır ve çeşitlilik arz eder. Münif Paşa, bu genelden özele doğru yaptığı örneklemede “Efrâd bile böyledir, hattâ dünyâda iki şahs bulunmaz ki iktidâr ve isti’dâd cihetle yekdigere tamâmen müşâbih olsun” diyerek kudret ve kabiliyet boyutu ile benzeşen iki insana rastlanmadığını belirtir (Münif, 1886: 87).

Münif Paşa eserinde, ürün çeşitliliğinde olduğu gibi insanlarda da beceri ve kabiliyet bakımından benzerlik olmadığını, kainatın da her tarafının çeşitlilik barındırdığını belirtmektedir. Paşa’ya göre bu durum, her ülkenin kendi yetiştirerek veya üreterek elde ettiği ürününü, diğer ülkenin ürettiği mallar ile değiştirmesi zarureti doğurmaktadır. Çünkü sanayinin tamamına sahip ve merkez konumda olabilen bir yer yoktur; yine kendi ihtiyacı olan malların tamamını üretme kapasitesi olan hiçbir ülke yoktur. Hal böyle iken ya mübadele söz konusu olacak ya da fakirlik başgösterecektir. Şehirleşme ve kabiliyet cihetiyle geri kalmış bir kısım insanlar, medeni insanlar ile hayvanlar arasında bir tabakada yer alır. Kendi ülkelerinde ne yetişir ve ne çıkar ise onlarla yetinirler. Yapıları gereği, ilkelliğe dalmışlardır. Dolayısıyla, dünyevi nimetlerin çoğundan mahrum olurlar. Yiyecekler(i), birkaç şeyden ibarettir. Helâl harâm, zararlı faydalı, sağlığa uygun veya sağlığa zararlı ayırt etmeksizin hayvanları ve haşereleri yerler. Çoğunlukla çıplak gezerler. Mübadele söz konusu olmayıp, bu şekilde yaşamlarını sürdürürler. Münif Paşa, “Avustralya denilen Felemenk-i Cedîd ahâlisi ile Bahr-i Muhît-i Cenûbî adalarının ahalisi bu kabildendir” diyerek Avustralya ve Mercan Adasında yaşayan halkı örnek göstermiştir (Münif, 1886: 88).

Fakat âkil ve mütemeddin olan insânların kâffesi muhtâc oldukları mahsûlâtın, eşyâ’nın kâffesine mümkün mertebe destre’s olabilecek esbâbın tedârikine gayret ederler. Kendilerine lâzım olan her şeyi biz yapalım, veyâhûd memleketimizde

çıkan ile iktifâ edelim fikrinde bulunmazlar. Bunlar tabîatın hilâfına bir şey vücûda getirmeğe veyâ istidâd-ı tabîîyelerinin hâricinden bir iş yapmağa çalışmayıp istidâdları ve memleketlerinin kabiliyyetleri nisbetinde çalışıp ne hâsıl edebilirler ise onu kullanırlar (Münif, 1886: 89).

Münif Paşa, “serbesti-i ticaret” ya da “serbesti-i mübadele” usulü hakkında “pek sâde ve pek nâfi’ ve mahsûldârdır, bu muâmele sâyesinde her ferd kendi ihtiyâcâtını def’ edecek esbâbı tedârik eder. Ve dâire-i refâh ve maîşetini de o nisbette ıslâh etmiş olur” demek suretiyle, bu usulün insanlar için yalın, faydalı ve semereli olduğunu; ihtiyaçların giderilmesi boyutu ile refahlarının ve geçim düzeylerinin gelişimi adına uygun olduğunu belirtir. Münif Paşa mübadeleyi, insanın fıtratına uygun ve içinde bulunduğu durumun da bir gereği olarak görür. Çalışmak ve rasyonel önlemlere girişmek nasıl doğal ise, “serbesti-i mübâdele de öyle ma’kul ve tabîidir”. Ülkede değişim işlemleri başladığı vakit iş bölümü usulü yerleşir ve bu halde endüstrileşme ilerler. Sanayileşme de ilerledikçe mübadelenin hareket alanı genişler (Münif, 1886: 89). İlk başta bu mübadele alanı sınırlı kalır. Birkaç yerleşim yeri ile iletişim başlar. Giderek genişleyip, Doğu, Batı, Hint, Çin, Amerika ve Avustralya’ya uzanabilir. Değişim alanı eşyanın doğasına göre farklılık gösterir. Biçimsel olarak büyük hacimli ürünler, üretim alanından uzak noktalara ulaştırılamaz. “Yükde hafif ve bahâda ağır olan eşyâ’, zîkıymet mücevherât ve itriyyât daha uzaklara kadar gidebilir. Hâsılı her şeyin dâire-i mübâdelesini kendi hacmine sıkletine nisbetle olur.” Ama hacim ve ağırlık boyutu ile ortaya çıkan mesafe engeli, doğal vasıtalar veya sanayi vasıtaları ile aşamalı olarak giderilir. Örneğin, gemi taşımacılığına uygun akarsu ve ırmak kenarında ve denize kıyısı olan ülkelerde, mübadele alanının kolaylıkla genişleyeceği açıktır. Nehir, göl, ırmak ve deniz hepsi birer doğal nakliye vasıtasıdır. Bunların yanında bir de sanayi vasıtaları vardır. Vapur gemileri, demiryolları örnek verilebilir. Bu sanayi vasıtaları da katılırsa, mübadele alanı daha da genişler. Kıyıdan uzan olan bölgeler dahi bu büyük değişim dairesine katılmış olur (Münif, 1886: 89). Münif Paşa nakliye araçlarının çeşitlenmesi ve çoğalması sayesinde nakliyesi riskli ve zahmetli emtianın dolaşımındaki kolaylığı şöyle açıklamaktadır:

Zamanımızda işbu vesâit-i nakliyye mütemeddin memleketlerde o derece tekessür etmiştir ki onların sâyesinde hacimleri büyük ve sıklıkları en ziyâde olan mahsûlât eski zemanlarda zîkıymet cevâhir ve akmişe-i nefsinin gidemediği yerlere gitmekdedir. Hattâ Bahr-ı Muhît-i Şarkî’den Avrupa memâlikine gübre nakil olunuyor Ğuvano(?) nâmında bir nev’i kuş vardır ki Bahr-i Muhît adalarında pek külliyyetlidir onun gübresi nakil ediliyor. Ve kezâ Amerika’dan Hindistan’a buz, ve Hindistan’dan Avrupa’ya tâze et, ve Marsilya’dan Malta’dan Dersaâdet’e taş nakil olunuyor. Bunlar hep vesâit-i nakliyyenin tekessür etmesiyle hâsıl olmuştur (Münif, 1886: 90).

Münif Paşa'ya göre, mübadele alanının aralıksız genişlemesi arzulanan güzel bir sonuçtur. Bu durumda her ülke, kendi beceri ve kabiliyeti doğrultusunda, yapılarına ve iklim şartlarına uygun sanayi dalı ile uğraşır. Önceleri güçlükle elde edilmeye çalışılan ürünlerin, uzak beldelerden daha ucuz ve kolay temin edilebildiğini görünce, o işin üretimini terk ederek, mesaisini başka işlere sarf eder. Mübadele alanı genişledikçe ülkeler arasında iş bölümü ilkesi yayılır. Dolayısıyla her sanat dalı kazanç boyutuyla en iyi şekle bürünür. Böylelikle, insan ihtiyaçlarını karşılayacak olan bütün eşyalar, az enerji sarfı ile bol miktarda elde edilir. Münif Paşa, “İşte dâire-i mübâdelenin tevessü’ gayr-ı mahdûdiyyenin netice-i muhakkakası budur, serbestî-i mübâdele bir takım vesâitden sonra bu netîceyi intâc ediyor” diyerek, mübadele alanının genişlemesini, sınırsızlığın mutlak bir sonucu olarak açıklar. Bu derece büyük ve güzel sonucun yaratılışın ana gayesine uygun olduğu asla inkar edilemez. Çünkü Allah'ın kastı, çeşitli ülkelerin ayrı ayrı yaşaması ve aralarında bağlantı ve mobilite olmaması yönünde olsa idi, insanlara ihtiyaç duydukları malları kendi başlarına üretebilme kudret ve becerisi tanırdı. Allah'ın, ürünlerin yapılarına ve onları meydana getirecek aletleri dünyada çeşitli ve eşit olmayan biçimde dağıtmasına bakılırsa, sınırsız biçimde mübadelenin yaygınlaşmasının doğal bir zorunluluk olduğu açıkça görülmektedir (Münif, 1886: 90-92). İnsan niçin ihtiyaçlarını dünyanın tüm ürünleri ile karşılayacak derecede genişletiyor? sorusu karşısında Münif Paşa aşağıdaki açıklamayı yapar:

Dünyânın bir köşesinde oturmuş Amerika'dan şeker, Yemen'den kahve, Hind'den bahâr, Çin'den çay ve sâir memleketlerden türlü mahsûlât celb ediyor. Sofrasını dünyânın yedi iklim dört kıtasından gelen et'ime-i nefise ile tezeyyün ediyor. Kendi memleketinin mahsûlüne kanâat etsin ve uzak mahallerdeki mahsûlâta göz dikmesin, ihtiyâcât-ı gayr-i tabiiyyesini onlarla teskîne çalışmak abesdir. Lâkin bu itirâzın ne derece vâhi ve ehemmiyetden ârî idiği görülmektedir, hem ucuz ve hem müreccih bir mahsûle muttali' oldukda onu ârzû etmemek insanın elinden gelmez (Münif, 1886: 92).

İnsanın, sofrasını dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen ürünler ile zenginleştirme imkanı varken, uzak ülkelerdeki ürünlere ilgi duymamasının, kendi ülkesinden çıkan ürünler ile yetinmesinin ve doğal olmayan ihtiyaçlarını onlarla gidermeye çalışmasının gereksiz olduğu belirtilir. Ucuz ve tercih edilebilir bir mal olduğu bilindiği halde, o malın arzu edilmemesi mümkün değildir. Çoğu ülke, memleketlerinde üretim yapamadıkları için lüzumlu olan gıdalarını diğer ülkelerden getirmek zorunda kalırlar (Münif, 1886: 92-93). Manevi ürünler konusunda Münif Paşa'nın verdiği örnek şöyledir:

Bu mahsûlât milletler beyninde mübâdele olunmasaydı medeniyet bir hatve bile ileri gidemez idi. Gördüğümüz bu âsâr-ı medeniyet umûm nev’i benî Âdemin medeniyetinin hey’et-i mecmuâsıdır. Bir memlekette onlardan bir iki tane zuhûr ederse cüz’i a’zamı dünyânın sâir memleketlerinde zuhûr etmiştir. Medeniyet-i hâzıra mahsûlât-ı ma’neviyye mübâdelesinin netâyicindendir, mahsûlât-ı ma’neviyye mübâdelesi olmasaydı din-i İslâm Cezîretü’l Arab’da, ilm-i fıkıh Bağdâd’da ve Mısır’da, ilm-i hukuk Roma’da, ulûm-i hikemiyye ve sanâyi-i nefise Yunânistân’da kalmak iktizâ’ eder idi (Münif, 1886: 93).

Münif Paşa’nın manevi ürünlerden kastettiği, bilgi birikimi ve muhtelif bilimlerdir. Eğer ülkeler arasında bilgi değişimi olmasaydı medeniyetin ilerleyemeyeceğini, bir yerde ortaya çıkarılan bilginin, dolaşım sayesinde diğer ülkelere de geçeceği, günümüz medeniyetinin bu şekilde oluştuğu belirtilir. Manevi ürünler değişim kanalıyla yayılmış, sonrakiler için aklen uygun bulunarak, medeniyet yolunda ilerlemelerine ve gelişmelerine kapı aralamıştır. Böyle olmayıp da, ilk başta birtakım kötü niyetli kişilerin maddi ve manevi mübadeleyi kesin olarak engellemesi söz konusu olsaydı, herkesin bu zulme katılacağını ve o toplumun, vahşet ve cehalet içinde kalacağı açıktı. Günümüzde medeni milletlerin önde gelenleri olarak sayılan ülkeler, Avustralya halkının üstüne çıkamazlardı (Münif, 1886: 93).

Münif Paşa birçok faydası olan “serbesti-i mübadele” usulünün, iki sebepten dolayı ihlal edildiğini aktarır. Bu sebeplerden ilkinin, sırf gelir elde etme gayesi ile gümrük resmi alınması; ikincisini, paraya itibar etmeksizin yalın biçimde “himaye-i sanayi” maksadı ile ürünlerin ithalat ve ihracatının engellenmesi olarak belirtir (Münif, 1886: 94).

Münif Paşa’nın, ticaret serbestisine hâlel getirdiğini düşündüğü iki uygulamadan birisi olan gümrük uygulamasına, eserinin 79-85. sayfalarında kapsamlıca yer verilmiştir. Gümrük uygulamasının tarihi ve çıkış noktası itibarıyla verdiği örnek dikkat çekicidir:

Gümrük eski zamânlarda ihdâs olunmuş bir usûldür. Mukaddemleri bu ma’kule tedâbir-i siyâsiyye bir akl-u hikmet üzerine yapılmış şeyler olmayıp keyfe-me’ttefak yapılmış ve-yâhûd ale’l-acele olmak üzere ittihâz olunmuş şeylerdir. Gümrük usûlü vaz’ olunduğu vakit ilm-i servet kavâidine mutâbık olub olmadığı, ve efrâd-ı ahâlinin saâdethâline, ve zirâat ve sînâat ve ticâretin tevessü’ ve teksîrine fâide veyâ zarar îrâs edip etmediği nazar-ı dikkate alınmamıştır (Münif, 1886: 79).

Burada Paşa, gümrük uygulamasının geçmişinin çok eski olduğunu, siyasi bir tedbir unsuru olduğunu, çok da üzerinde düşünülmeden ve hernasılsa kurulmuş olduğunu, iktisat kurallarına uygunluğu ve halkın refahı yahut tarım, sanayi ve ticarete fayda veya zarar getirip getirmeyeceğinin göz ardı edildiğini aktarır.

Genel giderler için paraya ihtiyaç duyulduğunda; tarım, ticaret ve sanayiye olacak etkisi düşünülmeden belli bir miktar vergi salınır, işte gümrük uygulaması da buna benzer bir sistemdir. Ülkeden bir mal ihraç edileceği zaman ürünlerin fiyatı artacak, ki bu durum hoş karşılanmaz, işte bu ihraç işlemi kaynaklı zararın tazmini ve bu ihracatı engellemek gayesi ile ona benzer bir şey alınırdı. Bu eksiği tamamlama politikası pek de mantıklı bir uygulama değildir. Zira bu uygulama devletin, yoksulluğu kendi ülkesine para ile satması anlamını taşır. İktisatçılar bu uygulamaya tamamen karşıdır (Münif, 1886: 79-80).

Sanayinin korunması taraftarları, gümrük uygulamasını bir gelir kaynağı olarak görmeleri dışında, iç sanayinin korunması gayesi ile gümrüklerin devamlı olmasını isterler. Gümrük uygulanan ülkelerin ilerlediğini örnek gösterirler. Diğer yandan “hürriyet-i ticaret” taraftarları bu fikre katılmazlar; o ülkelerin gümrük engelleri olmasına rağmen bu kadar ilerledikleri, eğer gümrük uygulaması olmasaydı daha çok ve daha erken gelişeceklerini öne sürerler. Gümrüğün bir gelir kapısı olması sebebi ile, işin başında olup gümrük uygulamasının kötülüğünü bilenler, bu usulü kaldırmaktan acizdir. “Gümrük gelirleri azaldığı ya da bittiği vakit başka nereden kaynak bulunmalı, devletin gelir gider dengesi bu duruma göre oluşturulmuş, kaldırılması bir takım sorunlar doğurur, çok katı bir uygulama olsa da halk alışmıştır” düşüncesi yaygın olduğu için gümrük usulü devam etmektedir (Münif, 1886: 80).

Eğer gümrük uygulaması aniden kaldırılırsa, devlet hazinesi zarar görür ayrıca başkaca sakıncalar da ortaya çıkar. Dolayısıyla sanayiciler de olumsuz etkilenir, zira sanayi erbabı işlerini bu kurallara göre sistematize etmiştir. Örneğin bir tekstil fabrikası, dışarıdan gelen bezden alınan gümrük vergisine göre rekabet durumunu ayarlar, işlerini belirler. Gümrüğün aniden kalkması sonucu, dışarıdan gelen bez ucuzlar ve tekstil fabrikasının rekabet gücü azalır, karmaşa çıkar. Bu sebebe binaen, gümrük uygulamasının aşamalı olarak kaldırılması uygundur. Münif Paşa, gümrük uygulamasının tedrici olarak kaldırılmasını “Gümrük müzmin hâline gelmiş bir illet mesâbesinde olduğunda şübhe yokdur, etibbâ ilel-i müzmineye nasıl tederîci devâ’ ederler ise buna da öyle ilâc ve tedâdî⁸ etmelidir.” diyerek, gümrüğü kronik bir hastalığa benzetir. Gümrük kanalı ile yabancı ülke ürününün ithali engellenir. İthali

⁸ Eserin orijinal metninde, “tedadi” olarak okunan kelimenin zuhulen yazıldığı, aslının “tedavi” kelimesi olduğu, cümle içerisindeki anlam bütünlüğü dikkate alındığında görülecektir. Bakınız, İlm-i Servet: s. 81.

güçleştirilen malın ülkeye birtakım zararları olur. Hangi ülkenin malı ithalat boyutu ile yasaklanırsa, o ülke karşılık olarak kendi ülkesine girecek olan mala fazla fazla gümrük resmi salar ve bu durum ihracata da engel olur. Memlekette fazla olan malın ihracı sayesinde ilgili ürünün fiyatı artar, bu durum hakkaniyete ve ülke menfaatine aykırıdır. Karşılıklı olarak gümrük mukabelesi faydadan çok, zarar doğurur. İhracat yapmadığı için malların fiyatları düşmesi ile zarar gören ülke; bir de üzerine İthalat yasakları koyması ile mal ithal edilemediği için, yabancı ülkede bulunan ucuz maldan da mahrum kalıp ikinci kez zarar görecektir. Bu iki kusurun birisi kendi kusuru, diğeri de yabancı devletin kusurudur (Münif, 1886: 81).

Münif Paşa, diğer yandan ithalat yasaklarını yabancı ülkeye karşı, kendi malını almaya mecbur kılmak için geçici bir önlem gayesi taşıması ve sürekliliği olan bir yarar sağlama amacı gütmesi durumunda, akla uygun bir uygulama olduğunu belirtir. Zamanında İngiltere, kendi gemileri ile getirilen mallardan az gümrük alır, yabancı ülke gemileri ile getirilen mallardan çok yüksek vergi alırdı. Böylece kendi gemilerini korurdu. Daha sonra Amerika ve Prusya'nın bu duruma tepkisel olarak karşılık vererek, gümrükte güçlük çıkarmaları üzerine İngiltere, bu işin faydadan çok zarar getirdiğini görmüş ve bu tedbiri kaldırmak durumunda kalmıştır (Münif, 1886: 81).

Münif Paşa, bütün gelişmiş ülkelerin iktisat kurallarını bildiğini ve bu kaidelere göre davrandıklarını, ancak bazı ülkelerin bu kurallara tam vakıf olamaması ya da idari yönden kötü yönetime sahip ülkelerin zor kullanarak bazı ülkeler ile kötü niyetli ticaret anlaşmaları yaptıklarını, bu şekilde hareket eden ülkenin elde ettiği kazancın meşru olmayacağı ve ülkeler nezdinde kötü anılacağını söyler. Devlet onurunu koruyan bir yönetimin böyle davranmayacağını belirtir (Münif, 1886: 82).

Münif Paşa; zamanında Amerika'nın İngiltere'ye tabi olduğunu, İngiltere'nin Amerika ile yaptığı ticaret anlaşmalarında hep kendi lehlerine ve Amerika aleyhine hükümler koyduğunu, bu sebeple Amerika'nın daha fazla dayanamayıp başkaldırarak İngiltere'den ayrıldığını, gümrük uygulamasının zararlarına örnek olarak gösterir. Yurtdışından ithal edilen bir maldan fazlaca gümrük vergisi almanın, tüketicilere o malı daha fazla bedel ile almaları gibi bir zarar doğuracağını, dahası yerli malın da fiyatının artacağı, bunun sadece devlete maddi katkısı olacağını belirtir. Bir takım kişiler, “ecnebî men’ olunur ise bizim san’atlar meydân bulur, ve elimizden altunlarımız gitmez” deseler de hatalıdır. Zira yurtdışından gelen mal hem ucuz, hem de kalitelidir. Yabancı mal gelmediği için yerli ürün daha pahalı olacak, bu

yüzden tüketicilerin cebinden daha fazla akçe çıkmaktadır. Yine bazıları; “Hâricden mâl gelmesin de yerli mâlu bahâlu olur ise beis yoktur, bu sûretde muhassıllar 5-10 guruş istifâde eder, ve fabrikalarını, âlât ve esbâblarını tanzîm eylerler, müstehlikler birkaç pâre ziyâde vermekle o kadar zarar hissetmez...” fikrini öne sürerler (Münif, 1886: 83-84).

Münif Paşa, bu düşüncenin de boş olduğunu belirtir. “Âdetâ zenginler şu fakire kırkar pâre verirler ise onlara bir zarar olmaz ama bu fakir adam zengin olur demek gibidir. Ba’zı adamların zararıyla dîger kimselerin istifâde etmesi hak değildir” diyerek, öne atılan fikrin hakkaniyet taşımadığını ifade eder. Paşa, eski zamanlarda gümrük uygulamasının yaygın olduğunu, malların her şehre girip çıkması durumunda vergi alındığını, ticaret yapmanın kötü bir şeymiş gibi ticaretin vergi ile cezalandırıldığını, artık bu kötü uygulamadan bir gün vazgeçileceğinin umulduğu, zamanında irili ufaklı devletlerden müteşekkil Almanya’nın gümrük birliği uygulamasını oluşturduğunu ve ticaretlerinin daha da geliştiğini şöyle izah eder (Münif, 1886: 84):

Mukaddemleri gümrük umûmî idi her kasabaya girip çıkdıkça ve derbenderden geçtikçe alırlar idi gûyâ ticâret muzır bir şey imiş gibi bu sûretle cezâ’ ederler idi, şimdi bunun fenâlığı anlaşılmıyşla o kadar kalmadı, yalnız memlekette memlekete gittikçe alırlar, ulemâ’ bunu mukaddeme add edip bir gün külliyyen ilga’ olunacağını ümîd ederler. Almanya’da mukaddemleri ufak ufak müstakil devletler var idi, bir mâl işbu memleketlerden her birinin hudûduna geldikçe ayrı ayrı gümrük alırlar idi. Bundan dahi çok müşkilât tevellüd eder idi. Muahharen (Sol Fraun?) ya’nî ittihâd-ı gümrük usûlünü teşkil etdiler, cümlesi bir memleket hükmüne girdi. Bundan çok istifâde etdiler. Ticâretin tevessü’ne, ve refâh ve râhatın tezâyüdüne hüsn-i te’siri oldu.

Münif Paşa’ya göre gümrük uygulamasının başka bir zararı da; mal kaçakçılığını önlemek için sürekli gözcülük ve takip işleri, kayıtların tutulması ve hesap işleri için bir çok görevli memur istihdamını zorunlu kılmasıdır. Görevlilere ödenecek maaş bile gümrük gelirlerinden harcanacaktır. Gümrük adıyla halktan toplanan paralar, direkt hazineye kalmamaktadır. Bu sebeple Münif Paşa: “Verginin a’lâsı masrafı az olanıdır. Gümrük gibi ziyâde masrafa muhtâc olan vergi makbûl değildir” düşüncesindedir (Münif, 1886: 85).

Münif Paşa’nın, ticaret serbestisine hâlel getirdiğini düşündüğü iki uygulamadan diğeri ise “himâye-i sanâyi” usulüdür. Himaye usulüne, Paşa’nın eserinin 85-105. sayfalarında kapsamlıca yer verilmiştir. Münif Paşa, tercihi için bir çok sebebi olan “serbesti-i sanayi” usulünün terk edilerek, medeniyete yıkıcı etkisi olan korumacılığın

yerleştirilmeye çalışılmasını şaşkınlıkla karşılar. Himaye usulünün nasıl oluştuğu hakkında açıklama yapar.

Fikrin temeli, vahşet ve savaştan kaynaklanan bir takım hallere dayanır. Bilindiği üzere milletler birbirleriyle düşmanlık ve savaş üzerine politika güderler. Nitekim bugün, Arap yarımadasında ve Afrika ülkelerinde geri kalmış kabile ve ülkeler sürekli birbirleri ile savaşır. Bu geri kalmış kabilelerin, sarrafların hesap işlerinde tuttıkları borç-alacak defteri gibi birbirlerinden öldürdükleri kişileri hesap ettikleri, kısas mantığı ile kayıpları kadar düşmana zayıat verdikleri, hatta bazı durumlarda öldürdükleri insan sayısının fazlalığı kendilerinde korku peyda edip, borçlarına mahsuben karşı tarafa öldürmeleri için kendi kabilelerinden “işe yaramaz” gördükleri insanları gönderdiklerini Münif Paşa, çarpıcı biçimde şöyle aktarır (Münif, 1886: 94):

Sarrâflar beyninde bir hesâb-ı cârî olduğu gibi Cezîretü'l-Arab beyninde bir hesâb-ı cârî vardır. Bir tâife diğer tâifeden on kişi öldürür ise onların bu tâifede on kişi öldürmek hakları olur ve bu tâifeye mensûb ba'zı adamlara tesâdüf etdikçe öldürüb alacaklarına mahsûb ederler. Ba'zı kere bir tâifenin diğerine borcu ziyâdeleşir ve meselâ onlardan kırk elli kişi öldürmüş olurlar. Bu hâlde kendileri de haşyete düşüb borçlarını azaltmak için kendi içlerinden ihtiyâr ve zaif ve fakir işe yaramaz adamları tutub borçlarına mahsûb öbür tâifeye irsâl ederler imiş (Münif, 1886: 94).

Bu kavimler ve ülkeler birbirleriyle savaş halinde oldukları için, doğal olarak mübadele etmezlerdi. Ulaşım ve lojistik gelişmediği için vasıta yokluğu değişimin önünde doğal bir engel iken, bir de savaş durumu olunca, hasım ülkeden gelecek ürünlerden yoksun kalınırdı. “Ba'zân sulh olunarak işbu mânia-ı ârıza bertaraf olur ise de bu sulh bir sulh-i hakiki olmayıp bir mütâreke-i muvakkateden ibâret olmağla çok sürmez yine harb hâli avdet eder idi.” Bu savaşlar, ülkeler arasına ayrılık tohumu eker, her ülke kendi ihtiyacını kendisi karşılamaya çalışırdı. Harp bittikten sonra dahi bu düşünce devam eder, yabancı ülkeden mal ithal edilmemesi uygulaması korunurdu. “Serbestî-i mübâdelenin” sağladığı yararlar göz önünde iken tabiata ve rasyonaliteye zıt bir uygulama olan himaye usulünün benimsenmesi çok zararlıdır (Münif, 1886: 95).

Münif Paşa, himaye usulünü savunanların kendi düşüncelerini benimsetmek için öne sürdükleri delilleri ve bu görüşe karşı serbesti yanlılarının vermiş oldukları cevapları tek tek ele alır. Paşa, mukayeseli bir teknik kullanarak objektif biçimde durum değerlendirmesi yapar.

Münif Paşa, himaye usulü taraftarlarının yabancı ülke ürünlerinin ithalini direkt olarak yasaklamadıklarını belirtir. Silah, barut ve dinamit gibi malların ithalinin siyasi sebeplerden ötürü doğrudan yasaklandığı, diğer ürünlerin ise yüksek oranda gümrük resmi salınarak ithalinin engellenmeye çalışıldığı, böylece yabancı malların fiyatının pahalı hale geleceği için ithal mallara ülke içinde rağbet edilmeyeceğini ve bu işten kazanç sağlayanların yabancı ülke mallarını ithal etmeyeceğine temas eder (Münif, 1886: 96). Münif Paşa, himaye taraftarlarının birinci delili olarak; gümrük olmaması durumunda, yabancı ülke mallarının ülkeye bol miktarda gireceği, bu halde yerli malların zarar göreceği savını ele alır. Paşa'nın bu fikre karşı açıklaması şöyledir:

...bu korku mübâdele kaidesinin hakikati bilinmemesinden neş'et eder bir vehimden ibâretidir. Bu delili cerh için ziyâde tafsîlâta hacet yoktur. Yalnız şunu beyân etsek kifâyet eder. Mücerred mübâdeleye rûhsat vermekle her memleketin hârice irsâl edebileceği eşyânın bedelinden ziyâde bir şey idhal etmesi mümkün değildir. İki memleket beyninde mübâdele serbest olursa her biri hangi şeyin mübâdelesinde fâide var ise onu getirir, ve öyle mahsûl yetiştirmeye çalışır, ve kendi memleketinde bahâlu çıkıp hâricden daha ehven gelen eşyâ ile mübâdele eyler. Böyle olduğu sûretde yerli eşyâya mukabil hâricden mâl gelmesinde ne mahzûr vardır? Ecnebîler kimseye bâdi hevâ mâl vermezler, ecnebî mahsûlâtı sel gibi memleketi basar demenin manası yoktur. Eğer onlar menfaatlerini bilmeyerek lüzûmundan ziyâde mâl getirirler ise mazarratı kendilerine âid olur, kıymeti tenezzül eder, ondan yine memleket istifâde eyler. Binâenaleyh mübâdele kapısını açık bırakmakta fâide olup hiçbir zararı yoktur (Münif, 1886: 96-97).

Münif Paşa, himaye taraftarlarının ikinci delili olarak; gümrük resminin, yerli sanayiye ilerleteceği ve geliştireceği fikrini ele almaktadır. Bu sava göre, sanayicilerin yabancı rekabetinden korkmadığını, diledikleri gibi ticaretlerini yürüttüklerini, ülkede üretilen ürünlerin yabancı ülkede daha ucuza çıktığı, bu malların ithaline izin verilmesi halinde yerli malların kaynaklarının mahvolacağı, buna mani olmak için yabancı malların yerli mallarla olan rekabetini engelleyecek kadar gümrük resmi alınması gerektiği belirtilir. Diğer yandan himaye taraftarlarının kasıtlarının “geçici” bir fedakarlık ile ülke için önem arz eden bir sanayi dalını geliştirmek ya da o sanatın kalıcılığını temin etmek olması durumunda, bu geçici koruma politikasının bazı iktisatçılarca uygun bulunduğu belirtilir. Münif Paşa, “San’atlar tufûliyyet hâlinde bulunursa vücûda gelmeyeceğinden bir mikdâr fedâkârlık etmek lâzım gelir” diyerek, iktisat literatüründe yer alan “bebek sanayi” kavramına temas eder. “Geçici bir fedakarlık” olarak adlandırdığı himaye politikasını iki şart ile kabul eder. Birinci şart, bu uygulamanın istisnai bir tedbir olarak yürürlüğe girmesi gerekir. Bu tedbirin ülke faydasına katkı sağlayacak bir sanat dalına yapıldığına dair güven oluşmalıdır. İkinci şart ise; korunan kesimdeki sanayiciler, sanatlarını yabancı ülke rekabeti ile baş

edebilecek düzeye eriştireceklerine dair garanti vermeleri gerekir. Ancak bu iki şart ile ticareti engellemek hakkaniyete ve bilimsel kurallara uygun olabilir. Ancak, bu fedakarlıklar sonucu ülke için herhangi bir fayda meydana gelmiyor ve yabancı ülke rekabeti ile mücadele edilemiyor ise himaye çabaları, boş bir uğraştan öteye geçemeyecektir (Münif, 1886: 97-98).

Münif Paşa, sanayinin geçici olarak korunmasının uygun görülmesi halinde, gelişime müsait sanayi dalına iki türlü yardımdan bahseder. İlki doğrudan yardım uygulaması, ikincisi yüksek gümrük resmi koyarak ticareti engelleme politikasıdır. Paşa'nın devlet yardımına ilişkin vermiş olduğu örnek aşağıdaki gibidir:

Meselâ birisi demir yolu yapacak ise de sûret-i matlûbede ticâret hâsıl olmayacağından yapmağa cesâret edemez, onu i'mâlden korkar ve onun memleket için lüzûmu olduğundan devlet bir parçasına iştirâk eder, ve umûm halktan alacağı verginin bir mikdârını onlara iâne verir, bunun neticesi olarak halk meselâ 5 guruş vergi verecek iken 6 guruş vermiş olur (Münif, 1886: 98).

İkinci yardım şekli, ağır gümrük resmi konulması yolu ile ticareti engellemektir. Bu sayede sanayiciler, yabancı rekabetinden emin olurlar. Sanatlarını diledikleri gibi kurar, geliştirir ve devam ettirirler. Ancak bu durumun doğal sonucu olarak, ticaret yolu açık olduğu zamanlarda, tüketicilerin on kuruşa aldığı ürün, on beş kuruş olur ve bu fiyattan almaya mecbur kalırlar (Münif, 1886: 98).

Münif Paşa, “Peki bu iki yardım şeklinden hangisi tercih edilmelidir?” sorusuna iane usulü tercih edilmelidir demek suretiyle yanıt vererek, aslında tercihini belirtmiştir. Paşa'ya göre, ne olursa olsun ticaret kapısı açık kalmalı, çünkü direkt yapılan yardım ve fedakarlığın derecesi herkesçe bilinir. Yardım uygulaması, süre ve nicelik olarak da belirgin olur. Yardım gören sanayiciler, söz konusu ianenin geçici olduğunu bilirler, söz verdikleri üzere taahhütlerini yerine getirmek için çaba gösterirler ve yabancı ülke rekabet düzeyine erişmeye çalışırlar. Diğer yandan ikinci usulde, halk; yapacağı özverinin derecesini bilmediği gibi, başka bir sakıncası da yabancı rekabetten korunan üreticiler, eriştikleri ayrıcalığa kalıcı olarak bakarlar. Serbest ticarete dönülecek sözünü işittikçe, haklarının yendiği zannına kapılarak sürekli ses çıkartırlar (Münif, 1886: 99).

Münif Paşa'ya göre sanatlar; kendi varlığı ile kalıcı olup, yardıma muhtaç olmadan faaliyetini sürdürebilen cinsten olmalıdır. Paşa'nın yardım hususunda net kanaati şudur:

Herhangi bir san'at iâne edildikçe geç zuhûr edecek veyâhûd hiç hâsıl olmayarak memleket ol san'attan mahrûm olacak ise dâimâ fedâkârlığa ve halkı ızrâra mecbûr edecek öyle bir san'at lâzım değildir. Memleketin zararlı ve iâneye muhtâc olan fâidesiz bir san'ata sarf olunacak kuvveti hakikaten müsmir olacak diğer bir cihete sarf olunabilir. Her san'at gümrük resmine i'timâd etmeli ve rekâbet-i ecnebiyyeyi hesâba alarak te'sîs etmelidir. İşte asıl fâideli san'at budur (Münif, 1886: 99).

Himaye taraftarlarının üçüncü delilleri, “bir memlekette himâye usûlü icrâ’ olunursa pek çok adamlar amelelik ederek taayyüş ederler. Eğer himâye usûlü olmayıp da ecnebîler mâllarını getirip satarlar ise bu kadar adamlar işsiz kalırlar.” şeklindedir. Himaye edilen sanat dalında çalışan işçi, diğerlerinden fazla ücret almaz. Eğer himaye usulü olmazsa, o işçi geçimini temin edecek başka bir işte çalışır. Ticaretin serbest bırakılmasının bir yararı olarak gelişime daha müsait ve korunmadan ilerlemesi mümkün olan diğer işlere girerler. Sanayi ilerledikçe işçiler de bundan fayda görür. Özellikle bazı işçilere iş sağlamak kastı ile bu kadar halk, yardım etmeye ve ceplerinden fazlaca para tüketmeye niçin mecbur olsun? Halkın, hem kendi geçimi için uğraşması, hem de işsizleri geçindirmek için çabalamasının bir sebebi yoktur. Ayrıca himaye sonrası, korunan ürünün fiyatı artacaktır. Bunun neticesi olarak işçiler de bir yandan üretici iken diğer yandan tüketici oldukları için, pahalılık onları da etkileyecektir. Gümrükten ağır vergi alan devlet de yabancı ürünlerin ithalini engellemesi sonucu, yabancı ülke tarafından aynı mukabeleyi göreceği için, bunun zararını yine yerli ülke sanayisi çekecek, iş arayan yine iş bulamayacaktır. Bu durumun çözümü, ticaretin serbest bırakılmasından geçer (Münif, 1886: 100-101).

Himaye taraftarlarının dördüncü delilleri; “Sanâyi’ce geri kalmış memâlik hakkında himâye usûlü terakkiye medâr olur.” şeklindedir. Himaye usulünün, doğru bir tedbir olmadığı tecrübe ile sınanmıştır. Örneğin İspanya ve Portekiz’de sanayileşme geri kalmış durumdadır. Bu ülkelerde himaye usulü tatbik edilmiş, ancak yararı görülmemiştir. Bu himâye usûlü boş ve yersiz bir uygulamadır. Sanayinin ilerlemesine kaynak olacak iş bölümü, iç güvenlik, makine/techizat kullanımı gibi başka yollar da vardır. Bu sayılan donanım ve uygulamalar olmaz ise, ne kadar korumacı politikalar izlenirse izlensin, netice yarar sağlamaz (Münif, 1886:101). Münif Paşa, bir ülkenin kolayca üretip satabildiği malı satması; ucuza mal edemediği ya da üretmediği bir malı dışarıdan daha uyguna alabilmesi durumunda yurtdışından satın alması gerektiği ve aradaki kazancın ülke ekonomisine katkı sağlayacağına dair görüşü aşağıdaki gibidir:

Bir memleket mahsûlü hakkında en sâlim tarîk hangisi ehven sûretle yapılıyor ise onu istihsâl idip tabîat ve maslahatın hilafına hareket etmemektir. Bir metâ'a ihtiyâc görünür ve o da memlekette hâsıl olmayıp hâricten getirmek mecbûrî olur ise himâye ile bunların memleketten istihsâli mümkün olur mu? Hangi metâ'ın hâricten gelmesinde fâide var ise gelmesine müsâade etmelidir. Hattâ kendi memleketlerinde çıkar iken biraz bahâlu hâsıl olur ve memâlik-i ecnebiyyeden daha ehven gelmesi kabil olur ise ol metâ' hâricden getirildikte yerli ve ecnebî mahsûlü beyninde olan fark kazanılmış olur. O da memleket sermâyesine munzam olup servet-i umûmiyyenin terakkisine medâr olur (Münif, 1886:101).

Himaye taraftarlarının beşinci delilleri; “Himâye usûlünün ba'zı esbâb-ı siyâsiyyece fâidesi vardır, mesâlihi siyâsiyye bunu iktizâ' eder. Meselâ a'daya karşı kendini muhâfaza için lâzım olan âlât ve edevâtı ve-yâhûd medâr-ı taayyüşü olan erzâk ve sâireyi kendi toprağından çıkarıp ecânibe muhtâc olmamak lâzımdır.” şeklindedir. Şu bir gerçektir ki, her ülke zenginlik ve refahtan önce, siyasi istiklal ve kalıcılığı için gerekli şartları hazırlar. Bu gereklilikleri sağlamak için yabancı ülkelere başvurmamaya, mümkün ise içeride tedarik etmeye çalışılır. Silah, savaş malzemeleri ve hayvanlar gibi siyasi gereç ve vasitalardan ibaret olan bu ürünler, ucuz pahalı demeden üretilmeli ve hazır edilmelidir. Bu gereçler hariç tutulursa, diğer mal ve ürünler hakkında genel kuralların geçerli olması gerekir. Böylece siyasi sebepler ve ülke savunması için benimsenen himaye usulünün, yalnız bu konularla sınırlı olması gerekir. Sanayinin himaye edilmesini gerekli kılan sebeplerden diğeri de “ecnebîler bir gün metâ'larını bize vermeyip bizi mahrûm etmeleri korkusudur”. Dışarıdan çekilen mallardan sadece biz faydalanmayız; bize o malları gönderenler de yarar sağlar. Yabancı ülke, bize göndermek için hazırladığı ürünleri, kazanç elde etmek için hazırlamıştır. Bu kazanç kapısı, vazgeçilecek bir ticaret değildir. Burada vurguladığımız, ülke içinde üretilmeyen; üretilse bile, bizde pahalıya mal olup, yabancı ülkede ucuza çıkartılan mallardır. Ülkede çıkarılması mümkün olan herşey çıkartılmalıdır (Münif, 1886:101-102).

Himaye usulü taraftarları, bir takım tedbirleri daha benimser, ama hepsi de boştur. İçeride gemi inşaasına ilişkin tekniğin ilerlemesi, gemiciliğin yayılması gayesi ile ülke limanlarına gelen yabancı gemilerden yüksek oranda vergi alırlar. Yerli birisi, yabancı ülkede üretilmiş bir gemi satın alırsa, o gemiyi limana almazlar. Uzak beldelerden nakliyesi gereken malları, yerli gemiler ürünün bulunduğu yerden getirsin diyerek, stokçulardan almalarına izin vermezler. Yabancı ülke gemilerine, ülke limanlarında seyahat ve sefer izni vermezler. Bu ve benzeri önlemler boştur. Önceleri, böyle faydasız tedbirleri uygulayan ülkeler, bundan yarar göremedikleri için bu usulü bıraktılar. Bunun yanında ticaret ehli, hesaplarını devletten daha iyi bilir. Bir ürünü,

yerinden almak mı ucuz, stokçudan almak mı daha ucuzdur? Tüccar, bunu hesap ederek hangisi daha uygun ise o yolu seçer. Bir gemiyi dışlardan almak daha ucuz ise, sırf kendi ülkesinden almış olmak için niçin daha çok para ödesin? Bunlar özel menfaatlerdir ve devletin görev alanı dışındadır (Münif, 1886: 103).

Kişi, şahsi ve öznel faydasını herkesten daha iyi bilir. Eski zamanlarda ülkeler, fazla gümrük vergisi alırsak himâye usûlü devlet hazinesi için faydalı mı? derdi. Burada himâye usûlünden kasıt, dışarıdan kimsenin mal getirmemesi olduğu için, devlet hazinesi asla gelir elde edemez. Gümrük resmi ne kadar uygun ve makul olur ise, gümrük geliri de o denli fazla olur. Gümrük gelirlerini artıran şey, bir ülkede çoğunlukla tüketime konu olan ve ülke içinde benzeri bulunmayan yabancı mallardan alınan gümrük vergileridir. Alınan vergiler, hem ılımlı olur hem de o ürünün benzeri ülke içinde yoksa, gümrük gelirleri artmaya devam eder. Bu gibi vergiler, himaye vergisi olmaz çünkü, himaye için alınan vergiler, dışarıdan mal girmesini önlemek için ağır olacaktır. O halde, gümrük gelirlerinin artması, ılımlı bir gümrük tarifesi ile uygundur. Yüksek oranda vergi alınması halinde, gelir azalır. Gümrük vergisinin himaye derecesine ulaşmayacak kadar bir düzeyde olması, hazinenin faydasıdır. Sözün özü, himaye usulünün devlet hazinesine faydası yoktur (Münif, 1886: 104).

İktisat kurallarının yeterince bilinmemesi, siyasi amaçların bilimsel ölçütlerden öncelikli tutulması ve mevcut durumun devamında menfaati bulunan sanayi kesiminin etkisel güçlerinden ötürü, himaye usulü halen bazı ülkelerde geçerliliğini korumaktadır. Bu ülkelerde, her ne kadar himaye usulünün kötülüğünü anlayan kişiler varsa da, bu usulün aniden kaldırılması durumunda yerleşik düzen, dengeye oturmuş sanayi ve bu sayede geçimini sağlayan görevliler ile işçilerin boşa kalacağı durumları dikkate alındığında, bu konuya ihtiyatla yaklaşmakta ve himaye usulünün aşamalı biçimde kaldırılması savunulmaktadır. Himaye usulünün kaldırılması işine ilk başta İngiltere’de başlanmıştır. Günümüzde, İngiltere’de himaye usulü yok, gümrük resimleri kalktığı için genel gelirlerinin altıda biri azaldı; bununla beraber on yıl zarfında ihracat, ithalat oranları ve inşaa edilen gemi sayıları iki kat arttı. Halkın mutluluk ve refah düzeyi arttı. Fransa’da himaye usulü aşamalı olarak kaldırılacak idi. Belçika, İtalya, İsviçre, Felemenk ve İsveç devletleri arasında ticaret serbestisine uygun ticaret sözleşmeleri düzenlendi. Fakat, Fransa’nın Almanya ile giriştiği savaşta, ticaret serbestisi Fransa’da kesintiye uğradı. Himaye usulü, en çok Amerika Birleşik Devletleri’nde geçerlidir. Özellikle, 1872 yılından beri, himaye usulü revaçta tutuldu.

İngiltere'den sonra Prusya, serbest ticareti hararetle savunan ülkeydi. Yenileri, Prusya'da prens Bismark'ın etkisi ile himaye usulü tekrar benimsenmeye başlandı (Münif, 1886: 104-105).

4.3. Musa Bey ile Münif Paşa'nın Ticaret Serbestisi ve Himaye Usulü Hakkındaki Düşüncelerinin Eserleri Bağlamında Karşılaştırılması

Akyiğitzade, ticareti kendi kendine bırakmak mı yoksa himaye etmek mi milli servet için daha faydalı olur? sorusunu, çağın en önemli iktisadi meselesi olarak adlandırmış, sırf bu konu üzerine *İktisat yahut İlm-i Servet* adlı eseri yazmıştır. Eserinde, öncelikle ticaret serbestisi yanlılarının görüş ve düşüncelerine yer verdiği, akabinde himaye yanlılarının delillerine yer verdiği dikkate alındığında, bir düşünce ve sav karşısında, savunma yapmak yahut karşı düşünce sergileme gayesi güttüğü, bu karşı duruşu ilmi temellere dayandırarak sergilediği ve en sonunda kendi düşüncesinin ne yönde olduğunu açıkladığı tespit edilmektedir. Bu durum, önceki çalışmalarda da doğrulanmıştır (Albayrak vd, 2016; Bozkurt, 2019; Cengiz, 2012; Çakmak, 2011; Demir, 2018a; Demir, 2019; Durucan, 2020; Ergin, 2018; Karaoğlu, 2008; Kılınçoğlu, 2012; Öztürk, 2007; Pınar, 2000; Pulat, 2018; Şahin, 2009; Yıldırım, 2017). Musa Bey'in aktardığına göre, ticaret serbestisi taraftarlarının öne sürdükleri beş delil aşağıdaki gibidir:

1- Dünya, genel bir pazardır. Her ülke yetenek sahibi olduğu ürünü üretecek ve üretemediği ya da pahalıya mal ederek üretebildiği malı, başka ülkeden alacak. Ticaret kısıtlanır ise, geniş bir pazar olan dünyada, mübadele alanı daralacaktır.

2- Sanayiye himaye etmek, ülkeler arasında gerginlik ve savaşlara sebebiyet verecektir. Ayrıca himaye usulü, malların fiyatını artıracaktır.

3- Himaye usulü uygulanır ise, korunan sanayi kesimindeki birkaç kişinin menfaati uğruna, gümrük vergisinin artması ile yükselen mal fiyatlarından ötürü bütün halkın daha çok çalışması gerekecektir. Birkaç kişinin kazancı uğruna, gümrük vergisi bütün halka yüklenmiş olacaktır.

4- Sanayide belli bir kesim himaye edildiği zaman, ülkedeki gelişme potansiyeli olan diğer sanayi veya zanaat dallarından, himaye olunan sanayi dalına doğru sermaye kaçışı olacaktır. Bu durum, gelişme yeteneği bulunan kesimlerdeki sermayenin

azalmasına ve o sanat dalının körelmesine sebebiyet verecektir.

5- Himaye usulünde, çürütülmüş bulunan ticaret dengesi kuralı yatmaktadır.

Musa Bey'in aktardığına göre, ticaret serbestisi taraftarlarının öne sürdükleri beş delile karşı, himaye yanlılarının cevapları ise sırasıyla aşağıdaki gibidir:

1- Dünya, genel bir pazar değildir. Smith ve takipçilerinin dediği gibi, insan sadece ekonomik faydasını düşünen bir varlık değildir. Doğası gereği insanın gelenek, göreneklere bağlı olma, milli ve siyasi menfaatler peşinde olma hedefleri de vardır. Burada insan, yüksek ve manevi faydası uğruna, maddi faydasını feda edebilmelidir. Belli bir süre zarfında uygulanacak olan himaye usulü, elbette bir takım ekonomik zararlar getirecektir, ancak gelecekte sanayisinin gelişmesi ve güçlü bir ülke olmanın getireceği fayda ile karşılaştırıldığında, himaye usulünün daha fazla kazanç sağlayacağı açıktır.

2- Himaye usulünün ülkeler arasında soğukluk ve gerginlik yarattığı doğrudur. Ancak, ticaret serbestisinin de savaşları ve düşmanlığı azaltmadığı bir hakikattir. Ticaret serbestisini savunan İngiltere, dünyanın çoğu yerinde savaşmış, barış içinde bir ticaret yürütememiştir. Diğer bir husus, himaye usulü malların fiyatını artırmaz. Çünkü, artan fiyatlar sadece yerli tüketiciler üzerine değil, yabancı sanayicilerin de üzerine yüklenecektir. Ayrıca, himaye edilen kesimde meydana gelen çoğalma, rekabet doğuracak; bu da ilgili sanayi dalının daha da gelişmesi ve üretilen malların fiyatlarının yabancı ülke malı fiyatlarına kıyasen daha düşük olması ile sonuçlanacaktır.

3- Himaye usulü ile artan gümrük vergisi sonucu, himaye edilen kesimdeki birkaç kişinin kazancı uğruna, gümrük vergisi sonucu artan fiyatın bütün tüketicilere yüklenmiş olacağı düşüncesi yanlıştır. Zira toplumu, üretici-tüketici şeklinde ayırmak doğru değildir. Çünkü üretici, ürettiği maldan kendi ihtiyacı için ürün ayırarak tüketmesi boyutu ile aynı zamanda bir tüketici olmaktadır. Bu durumda, artan gümrük vergisi sonucunda meydana gelen fiyat zammı; hem sermaye sahipleri, hem de ürünleri satın alanlar üzerine yükleneceği için, fiyat artışı topluma mal olacaktır.

4- Diğer sanat dallarındaki sermayenin himaye edilen kesime doğru geçeceği savı eksiktir. Öncelikle, İngiltere gibi sermayesi bol olan ülkelerde böyle bir durum

kesinlikle yaşanmaz. Diğer yandan, sermaye azlığı yaşanan ülkelerde bu geçişkenlik olabilir. Ancak bu da zaman alan bir süreçtir, kolay ve hızlı şekilde yapılamaz. Şöyle ki, yürütülen faaliyete ait demirbaş ve techizat kolayca elden çıkarılamaz, uygun zamanda ve fiyatta müşteri bulmak kolay değildir. Satılsa bile zararına satış riski vardır. Tacir, öteden beri yürüttüğü faaliyetine alışlanlık gereği devam etmek ister, faaliyetini terketmek fikri, ticaret erbabı için zor bir karardır. Bu sebeplere binaen, sermaye geçişkenliği çok kolay olmayan, zaman alan ve ticareten zararlı sonuçlanabilecek bir süreçtir.

5- Ticaret serbestisi taraftarlarının, himaye taraftarlarını çürütölmüş ticaret dengesi kaidesini benimsemekle yaftalamaları hatalıdır. Himaye taraftarlarının ticaret dengesi görüşleri, ithalat-ihracat boyutu ile değil; üretim-tüketim boyutu ile veya alacak-borç miktarı üzerinden değerlendirilmesi üzerine kurgulanmıştır. İngiltere'nin ithalatı, ihracatından fazla olmasına rağmen, her yıl serveti artmaktadır. İthalat-ihracat kaidesine göre servetinin azalması gerekir. Halbuki İngiltere, sermaye bolluğundan ötürü, yurtdışına sermaye ihracında bulunan bir ülkedir. Bir ülkenin, alacağı borcundan çok ise o ülkede zenginlik artar. Himaye yanlıları, ticaret dengesine bu açıdan bakarlar.

Tez konusuyla ilgili diğer bir aydın, Münif Paşa'dır. Paşa, Mekteb-i Mülkiye'de ilm-i servet dersi hocasıdır. *İlm-i Servet* adlı eserin müellifidir. Münif Paşa'nın aktardığına göre, ticaret serbestisi ve himayecilik konusunda, himaye taraftarlarının öne sürdükleri beş delil aşağıdaki gibidir:

1- Eğer gümrük olmaz ise, yabancı ülke malları ülkeye akın edecek ve yerli mallar bu durumdan zarar görecekler.

2- Gümrük resmi uygulaması, yurt içi sanayiye ilerletecek ve geliştirecektir.

3- Eğer himaye usulü uygulanmaz da, yabancı ülke malları piyasayı ele geçirirse, amelelik yaparak geçimini sağlayanlar işsiz kalacaktır.

4- Sanayileşmede geri kalmış ülkenin himaye usulünü uygulaması, ülkenin gelişmesine ve ilerlemesine vesile olacaktır.

5- Himâye usûlü, birtakım siyasi sebeplerden ötürü faydalı bir yöntemdir. Ülkeler, siyaseten her daim silahla donanmalıdır. Savaş ve savunma için gerekli silah ve techizatın kendi ülkesi içinde üretilebilmesi, düşmana muhtaç olunmaması adına

çok önemlidir.

Münif Paşa'nın aktardığına göre, himaye yanlılarının öne sürdükleri beş delile karşı, serbest ticaret taraftarlarının cevapları ise sırasıyla aşağıdaki gibidir:

1- Gümrük olmazsa, yabancı ülke mallarının piyasayı kaplayacağı korkusu, ticaret kurallarının bilinmemesinden kaynaklanan bir endişeden ibarettir. Serbest ticarete izin verilse, bir ülke yurt dışına satabileceği üründen kazanacağı bedelden daha fazla tutarda mal ithal edemez. Her ülke, hangi malın satışında fayda ve kazanç görür ise onu satar; o malı üretmeye çalışır. Kendi ülkesinde daha pahalıya mal olan ürün ile değiştirmeye çalışır. Hal böyle iken, dışarıdan daha ucuza getirilebilen bir malın satın alınmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Yabancılar, bedavaya mal satmayacakları için, “yabancı mallar ülkeyi sel gibi basar” diye eleştiri getirmenin anlamı yoktur. Hem gereğinden fazla ülkeye mal girmesi durumunda, malın fiyatı daha da düşer bu da yerli ülke için daha iyi bir sonuçtur.

2- “Ülkede üretilen ürün, yurt dışında daha ucuz ve uyguna üretiliyor ise; yurtdışındaki mala gümrük resmi uygulanmalıdır ki yerli sanayi ve üretici korunsun.” düşüncesi iki sebeple kabul edilebilir. Öncelikle, bu koruma işlemi geçici bir süreliğine olmalıdır. Bu geçici fedakarlık, ülke için önemli olan bir sanat dalını geliştirmek ve kalıcı kılmak amacı ile yapılacak ise, uygun bir yöntem olarak kabul edilebilir. Münif Paşa, “San’atlar tufüliyyet hâlinde bulunursa vücûda gelmeyeceğinden bir mikdâr fedâkârlık etmek lâzım gelir.” diyerek, günümüz iktisat literatüründe yer alan “bebek sanayi” kavramına temas eder. “Bu noktada himaye politikası, iki şart ile kabul edilebilir. İlki, istisnai bir önlem olarak uygulanmalı; diğreri ise koruma uygulanan sanayicilerin, yabancı ile rakabet edebilecek düzeyde gelişim kaydedeceklerine dair güvence vermeleri şarttır. İşte bu iki şart sağlanırsa, ticareti kısıtlamak iktisat kaidelerine göre uygun olacaktır. Bu fedakarlık sonucu rekabet gücü yakalanamamışsa, kısıtlama ve gümrük uygulaması boşuna olacaktır. Bunun yanında, korunan sanayi kesimine iki şekilde yardım yapılmasından bahseder. İlki, direkt olarak fonlama, ikincisi de yabancı mala ağır gümrük resmi konması ile o ürünün ticaretinin yapılmasının engellenmesi şeklindedir. Ağır gümrük resmi uygulaması, malın fiyatını artıracığından, ülke için olumsuz bir durum ortaya çıkacaktır. Yardım ve fonlama usulü benimsenir ise, yardım gören sanayiciler bu işin geçici bir süre olduğunu bildikleri için daha çok çaba sarf ederek yabancı rekabet düzeyine erişmek

için gayret göstereceklerdir.

3- Serbest ticaret sonucu, yabancı ülke malları piyasayı ele geçirirse, amelelik yaparak geçimini sağlayanlar işsiz kalacaktır endişesi yersizdir. Himaye edilen sanayi dalında istihdam edilen işçi ile diğer işçiler aynı ücreti alırlar. Himaye usulü uygulanmadığı varsayıldığında, o işçi başka bir alanda çalışacaktır. Sanayileşme ilerledikçe, çalışacak işçiler de bu durumdan istifade edecektir. İşsiz kalanlara iş bulmak için halkın cebinden daha fazla para almanın anlamı yoktur. Himaye usulü ile korunmak istenen malın fiyatı artacağı için, üretim sektöründe çalışan işçiler de diğer yandan tüketici oldukları için, bu artıştan doğal olarak etkilenecek ve pahalılık onlara da yansımacaktır. Bunun yanında, gümrük resmini artıran devlet, karşı devletin de bu duruma tepki vermesi ile aynı mukabeleye maruz kalacak ve bunun zararını yine ülke sanayisi ve işçiler çekecektir. İşsizlik yine sorun olacaktır. Tek çözüm, serbest ticarettir.

4- Sanayileşmede geri kalmış ülkenin himaye usulünü uygulaması, ülkenin gelişmesine ve ilerlemesine vesile olacaktır fikri, hatalıdır. Şöyle ki, İspanya ve Portekiz’de sanayileşme geri kalmış durumdadır. Bu ülkelerde himaye usulü uygulanmasına rağmen, faydası görülememiştir. Bir mal, yerli ülkede pahalıya çıkartılıyor; diğer yandan yabancı ülkeden daha ucuza ve uyguna alınabilme imkanı var ise, bu malın yurt dışından alınması ve aradaki farkın ülke serveti içinde kalması en akılcı yol olacaktır. Sanayinin ilerlemesine vesile olacak iş bölümü, güvenlik, makineleşme ve sair başka yollar da vardır. Bu sayılan uygulamalar olmazsa, izlenen himayeci politikalar boş olacaktır.

5- Himâye usulünü savunanlar, “Birtakım siyasi sebeplerden ötürü himayecilik, faydalı bir yöntemdir. Ülkeler, siyasi sebepler ile savunma sanayisini güçlü ve donanımlı tutmalıdır. Mümkün ise kendi üretebilmeli, yabancı ülkeye muhtaç olmamalıdır” derler. Bu fikir doğrudur. Çünkü her ülke zenginlik ve refahtan önce, siyasal bağımsızlık ve güvenliğini sağlamak peşindedir. Savaş zamanlarında gerekli malzemelerin diğer ülkelerden alınması yahut tedariki güçtür. Bu durumun garanti altına alınması, her ülkenin mümkün ise kendi kendine üretim yapabilmesi ve kendine yetmesi ile mümkün olur. Burada, ucuzluk-pahalılık durumu gözetilmeden gerekli silah ve teçhizatın üretimi için uğraşılmalıdır. Üretim mümkün değilse, yurt dışından tedarik edilmelidir. Himaye yanlıları; “savaş olursa dışarıdan bize savaş malzemesi vermezler” düşüncesini öne atarlar. Silah satacak olanlar, silahları bedava

vermeyecekleri için, bu her zaman denilen gibi olmaz. Kaldı ki, üretilen silah ve teçhizat, satılmak ve kar elde etmek için piyasaya çıkartılmıştır. Himayecilerin endişelenmesi, kısmen yersizdir. Himayecilik, sadece savaş gereçlerinin üretimi için geçerli olabilir. İşte bu savaş ve güvenlik malzemelerinin dışındaki bütün malların, ticaretteki genel kurallara göre serbestçe alınıp satılması gerekmektedir.

Paşa, eski devirlerde yüksek oranda gümrük vergisi almanın, dışarıdan hiçbir şekilde ülkeye mal sokulmaması gayesi taşıdığını, bu sebeple hazinenin gelir elde edemediğine değinir. Eğer, hazineye gelir sağlama amacı taşınıyor ise; ülkede üretimi mümkün olmayan ve çok fazla miktarda tüketime konu olan bir mala ılımlı seviyede bir gümrük vergisi uygulanması gerekmektedir. İşte bu makul düzeydeki gümrük vergisi, himaye usulüne ilişkin bir tedbir olmaktan çıkar. Ne zaman ki o malın ithaline engel olacak düzeyde gümrük vergisi ağırlaştırılır ise, himaye usulü devreye girmiş olur. Özetle, gümrük vergisi hazineye gelir sağlayacak derecede ise faydalı bir işlemdir, aksi halde yüksek oranda uygulanır ise himaye usulüne girer ve bu usulün de devlet hazinesine katkısı bulunmamaktadır.

Bir başka tarafta Akyiğitzade, iki görüşün de öne sürdüğü delillerin sağlam olduğunu belirtir. Her ülkenin becerisi doğrultusunda uzmanlaştığı ürünü üretmesi gerektiği fikrine karşıdır. Sanayileşme tarihinden örnek vererek, bu durumun aksini savunmaktadır. Ülkelerin, sırası ile avcılık, hayvancılık, tarım ve fabrikacılık sanayileşme evresini izleyerek geliştiği, tek bir dalda sabit kalmanın sanayileşme mantığına aykırı olduğu belirtilir.

Diğer yandan Musa Bey, rekabetin faydalı olduğunu ancak; rekabetin olabilmesi için, rakip ülkelerin eşit güçte ve düzeyde olması gerektiği, aksi halde gelişmiş ülkenin gelişmekte olan ülkeyi ezeceğini, bu yüzden gelişmekte olan ülke sanayisinin geçici olarak himaye edilmesi gereğini vurgular. Musa Bey, gelişme kabiliyeti olmayan sanayi dalının korunmasının faydasız olacağı, aksine yabancı rekabetine dayanamayan sanayinin daha da gerileyeceği, yapılan emeğin boşa çıkacağını belirtir. Bu kanalla, himaye edilecek sanat dalının iyi tespit edilmesi, gelişme ve ilerleme potansiyeline sahip olup olmadığının iyi belirlenmesi lüzumuna değinir. Akyiğitzade, ticaretin serbest bırakılması taraftarlarının öne sürdüğü; himaye usulü uygulanan sanayiciler beceriden yoksunsa, gümrük vergisi ile kazançlarını garanti görerek rahatlığa kapılacakları fikrini abartılı bulur. Savunma olarak, himaye edilen kesimin tek kişiden

oluşmadığı, bir çok üreticinin bulunduğu ve aralarında rekabet ortamı olduğu için her üreticinin en iyi ve kaliteli ürünü üretmenin gayreti içerisinde olacağını öne sürer.

Peki himaye usulü niçin tercih edilmelidir? Burada amaç, sanayiye geliştirmektir. Verilen örneklerde, Fransa'da Kolbert zamanındaki politikaların, himaye üzerine olduğu ve bu sayede fabrikacılığın ilerlediği, Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan himaye usulü sayesinde, İngiltere ile rekabet gücüne erişildiği belirtilir. Diğer bir kritik soru, bir tarım ülkesi, sanayisini himaye etmek yerine, ziraat üzere kalmalı mıdır? Burada Musa Bey, iktisat tarihinden örnekler verir. Biri tarım, diğeri sanayi ülkesi olan iki ülke ele alınsın. Tarım ülkesi, ekonomik olarak sanayi ülkesine bağımlı kalır. Bu iki ülke servet birikimi bakımından eşit olamaz. İrlanda, bir tarım ülkesi olarak; tarım, ticaret ve sanayi ülkesi olan İngiliz sermaye sahiplerine bağımlıdır. Bir ülke tarım ülkesi olarak kalamaz. Çünkü, zirai ürünlerin nakliyesi yüklü ve pahalıdır. Elde edilen ürün fiyatının, uzak beldelerde yetişen mahsulün piyasa fiyatına göre şekil alabilme ihtimali vardır. İşte bu fiyat belirsizliği ve dalgalanmaları çiftçinin gelecek yıla ait üretim şevkini kıracaktır.

Akyiğitzade'ye göre, kentler medeniyetin kaynağıdır. Şehirlerde, fikir alışverişi çok olduğu için kentler, gelişmeye ve ilerlemeye vesiledir. Diğer yandan, köylerde eğitimin yaygınlaştırılması ile medeniyetin geniş bir alana yayılabileceği belirtilir. Eğer eğitim yaygınlaştırılır, sanayi okulları açılır, lojistik imkanlar geliştirilir ve sanayiye ilişkin ülke içi teşvikler yaygın hale getirilir ise himaye usulüne gerek bile kalmaz.

Peki bir ülke himaye usulünü ne zaman uygulamalıdır? Önce, ülkenin ekonomik durumu kapsamlıca incelenecek, hangi sanat dalında ilerleme potansiyeli varsa o kesim belirlenecek, akabinde o sanat dalının gelişememe sebebi yabancı ülke rekabetinden ötürü ise ilgili sanat dalını, yabancı rekabetinden korumak için geçici olarak himaye edilmesi uygun olacaktır. Peki himaye usulü ne zamana kadar uygulanmalıdır? Öncelikle, yabancı ülke ile ekonomik olarak ilgili alandaki üretim ve satış gücü ile rekabet edebilecek düzeye erişilmek hedeflenir. O malın üretiminde beceri ve yetkinlik tam manası ile kazanılır. Daha sonra aşamalı olarak himaye usulü terk edilir. Musa Bey, Batı'daki çoğu ülkenin önceleri himaye usulünü benimsediklerini, fabrikacılığa geçtikten sonra himaye usulünü terk ettiklerini, zamanında İngiltere'nin de himaye usulünü tatbik ettiği, hatta günümüzde bir takım

ürünleri yine himaye ettiğine değinir. Burada Batı'lı ülkelerin hedefinin temelinde, ürettikleri mallara pazar bulabilme gayesinin yattığını, bu sebeple ticaret serbestisini şiddetle savunduklarını belirtir.

Musa Bey, himaye usulünün, dünyadaki iş bölümüne engel olmadığını belirtir. Ülkelerin, farklı iklimsel çeşitliliğe has ürünleri yetiştirip birbirlerine pazarlayabileceği, tüketime konu bir ürünün hepsini tek bir ülkenin yetiştirebilmesinin asla mümkün olmadığına değinir. Ülkeler arasında iş bölümü olmasını yaratıcının bir takdiri olarak görür.

Peki niçin bazı ülkelerde halen himaye usulü devam etmektedir? Münif Paşa'ya göre; iktisat kurallarına yeteri düzeyde vakıf olamama, ülkelerin siyasal menfaatlerinin bilimsel ölçütlerden öncelikli olarak benimsenmesi ve himaye usulünün tatbikinden nemalanan bir takım grupların mevcudiyetinden ötürü, himaye usulü devam etmektedir. Diğer kritik soru, himaye usulü hemen terk edilebilir mi? Paşa bu soruya da, himaye usulü uygulayan bazı ülkelerde, bu durumun kötü bir uygulama olduğunun farkında olan kişiler bulunsa da; bu durumun getirdiği alışkanlıklar, yerleşik düzen, rayına oturan sanayi kesimi ve istihdam boyutu düşünüldüğü için himaye usulünün terk edilmesine tedbirli yaklaşıldığı, kaldırılacaksa da aşamalı olarak kaldırılmalı cevabını verir.

4.4. Himayecilik ve Serbestiyet Düşüncesindeki Temel Çatışmalar

4.4.1. Sanayileşme Hedefi İçin İzlenecek Yol

Özünde, himaye yanlıları ile serbest ticaret taraftarlarının varmak istedikleri hedefin; sanayileşme, ilerleme ve uygar bir toplum olabilme çabaları olarak gösterilebilir. Medeni ve ileri bir toplum olabilmek için yegane araç; üretim becerisi ve sanayileşme sürecinin başarılabilmesi olarak belirlenmiştir. Himaye ve serbesti zihniyetinde hedefin esasında aynı; hedefe ulaşmadaki yöntemin yahut kullanılan aracın farklı olduğu anlaşılmaktadır. Zira himaye usulünü savunanlar, sanayileşmede geri kalmış milletlerin, ticareten güçlü ülkeler ile asla rekabet edemeyeceklerini, rakiplerinin ezici gücünden sakınmak için, iç sanayinin muhafaza edilmesinin elzem olduğu, ancak bu korumanın geçici bir süreliğine yapılması gerektiği, rekabet gücüne erişilince, himayenin aşamalı olarak kaldırılması lazım geldiğini öne sürmektedir. Ticaret serbestisi taraftarlarına göre, usul-i himaye; mübadele ve ticaretin önünde ciddi bir engeldir, bu engel sanayileşmeyi sekteye uğratmaktadır. Himaye adı altında tatbik

edilen bütün kısıtlama ve yasaklar, manasız ve beyhudedir. Sanayileşebilmek için, tam bir serbestlik ve hürriyet içinde ticaretin devam etmesi gerekir. Diğer yandan dikkate değer bir tespit olarak, Münif Paşa'nın ülke için önemli olan bir sanat dalını geliştirmek ve güçlendirmek gayesi ile yapılacak bir himayenin, belirli süreliğine olmak kaydıyla makul bir uygulama olduğunu belirtmesi, Paşa'nın keskin biçimde himaye usulüne muhalif olmadığı sonucunu da gündeme getirmektedir.

4.4.2. Gümrük Uygulaması

Ticaret serbestisi ve himayecilik hususunda en büyük ve şiddetli ayrışmanın, gümrük uygulaması ile ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Serbest ticaret yanlılarının zihniyetinde, ticareti engelleyecek ve kısıtlayacak gümrük uygulamaları asla yoktur. Himaye taraftarlarına göre; koruma için en önemli tedbir, gümrüktür. Gümrük sayesinde, yabancı mallar denetimli biçimde ülkeye girer. Bu denetim ve tahdit sayesinde, iç sanayide üretim başındaki çalışanların işleri güvence altındadır. Yine gümrük uygulaması, yerli sanayiciyi korur, sanayileşmede geri kalan bir ülkeyi, ilerletir. Savaş zamanları, kutuplaşma artacağı ve dahi harp malzemeleri ile gıda tedariki güçleşeceği için; barış zamanında rast gele silah ve teçhizat satışı yapılmaması ve bu ticaretin denetimi adına gümrük uygulaması önemli bir misyon üstlenmektedir. Diğer yandan, ticaret serbestisini savunanlara göre, mübadele ve ticaret yapılan alanı daraltacağı için gümrük uygulamalarına şiddetle karşı çıkılır. Konuya yaklaşım tarzları itibariyle yorum farkı devreye girmektedir. Şöyle ki, Münif Paşa; hazineye gelir sağlama gayesi güdülüyor ise; ülkede üretimi mümkün olmayan ve tüketime konu olan revaçta bir mala ılımlı bir seviyede gümrük vergisi uygulanmasının normal olduğunu belirtir. Çünkü, makul bir düzeyde tutulan gümrük resmi, bu yoruma göre himaye tedbiri değil, devletin hazinesine gelir kaydedilmesi sürecidir. Bu sebeple, ılımlı gümrük resmi uygulaması kabul edilebilir. Aksine, ılımlı bir düzeyin üzerine çıkan gümrük resmi, hazineye bir yarar getirmediği gibi, ithalatı da engelleyeceği için himaye usulü uygulanmış olur, ki buna Münif Paşa tamamen karşıdır.

4.4.3. Bireysel Fayda ve Kamu Yararı

Ticaret serbestisini savunanlara göre, birey yararı; kamu yararından üstündür. Himaye taraftarlarına göre menfaatte; bireyci değil, toplumsal yahut umumi faydanın öncelendiği tespit edilmektedir. Birkaç sanayiciyi koruma adına, yabancı mala yüksek oranda gümrük resmi konulması, böylelikle ilgili malın yurtiçi fiyatının da artacağı, dolayısıyla bu ceremenin tüketicilere yıkılacağını şiddetle eleştiren serbesti yanlıları,

buradaki menfaate yahut menfaat ihlaline bireysel açıdan yaklaşmaktadır. Aynı biçimde, bireyin kendi menfaatini en iyi biçimde ayarlayabileceği ve bu doğrultuda en rasyonel kararı verebileceği addolunur. Himaye ekibi ise, yerli sanayiciyi koruma adına, yabancı mala yüksek oranda gümrük resmi konulması, böylelikle ilgili malın yurtiçi fiyatının da artacağı, dolayısıyla bu artıştan sadece tüketicilerin zarar görmeyeceği, toplumu üretici-tüketici diye ayırmak doğru olmadığı için, fiyat artışından herkesin etkileneceği öne sürülür. Yine himaye yanlılarına göre; himaye usulünün tatbiki, bir takım sakıncaları getirse de, gelecekte sanayileşme ve ilerleme uğruna günümüzde birkaç kişinin menfaatinin ihlal edilmesi önemsenmemelidir. Zira müreffeh bir ülke olabilme, tüm toplumun yararınadır.

4.4.4. Düşmanlık

Ticaretin serbestçe yapılmasını savunanların, ülkelerin birbirlerine düşmanlık gütmelerini ve dostane ilişkiler içinde kalamamalarını, himaye usulüne ilişkin uygulamalara bağladıkları tespit edilmiştir. Himaye yanlıları ise; ulusal güvenliğin zorda olduğu ve tehdit başgösterdiği zaman, düşmana muhtaç olmama adına himaye usulünün tatbik edildiğini savunmaktadır. Himayecilik yüzünden, savaşların ve husumetin arttığını öne süren ticaret serbestisi fikriyatı ile; himaye usulünün savaşları artırmadığını, ulusal menfaat adına korumacı politikalar gütmenin zaruri olduğunu savunan himaye düşüncesi başka bir problemin içerisine girmiştir.

Diğer yandan, Münif Paşa; himaye taraftarlarının “ülkeler, siyasi sebepler ile savunma sanayisini güçlü ve donanımlı tutmalı, mümkün ise silahlarını kendileri üretebilmeli, yabancı ülkeye muhtaç olmamalıdır” düşüncesini doğru ve haklı bulur. Direkt bir tenkit getirmez bu sava karşı. Lakin, himayecilerin “savaş zamanı yurtdışından silah temin edilmesi çok zordur, vermezler, hatta bulunamaz” endişelerini yersiz bulur. Çünkü amaç ticaret ve para kazanmak olduğu için, silah tüccarı yahut üreticisi, her halükarda elindeki silahları satıp, kazanç sağlama gayesi ile piyasaya sürdüğünden, savaş zamanı silah temin edilememesi gibi bir kaygıya düşmenin anlamlı olmadığını da belirtmiştir.

4.5. Bir Usul-i Himaye Taraftarı: Musa Bey

Çalışmanın 4.1.1. bölümünde Akyiğitzade'nin *İktisat yahut İlmi Servet* adlı eserinde ve yine 4.1.2. bölümünde *İlmi Servet Veyahut İlmi İktisat* adlı eserinde himaye usulü ve ticaret serbestisi yönündeki görüşleri kapsamlıca ele alınmıştır. 4.3.

bölümünde ise Münif Paşa'nın görüşleri ile Musa Bey'in görüşleri kıyaslanmıştır. Peki Musa Bey, himaye usulü taraftarı mıdır, yoksa serbest ticaret yanlısı mıdır? Musa Bey, *İktisat yahut İlmi-i Servet* adlı eserinde, önce himaye usulünün ilmi temel ve dayanaklarını izah etmiş, akabinde ticaret serbestisi fikrinin kaynağını açıklamıştır.

Musa Bey'e göre, öncelikle topluluk olmanın bir gereği olarak sanayinin ilerletilmesi gereklidir. Ayrıca ziraat, ticaret ve fabrikacılığı kapsayan üretim devirlerinin bir ülkede oluşmadığı takdirde genel üretim düzeyinin ilerlemesi asla mümkün olmayacaktır. Yeryüzünde ebedi barış mümkün olmadığı için, ülkeler denizcilik ve silah üretimi gibi alanlarda ilerleme göstermiştir. Sürekli biçimde barış olsa bile, ülkelerin kendi şanlı ve yaratılış özellikleri gereği sanayinin ilerlemesi gereklidir. Bir yerleşim yerinin sanatta ve medeniyette ilerlemesi, çeşitli üretim kollarına sahip olması ile mümkün olmuştur. Bu durum ziraat, ticaret ve fabrikacılığın iç içe o mahalde olması ile temin edilmiştir. Elde edilen zirai mahsuller, imalat sanayisinde kullanılmış, ticaret serbestisi de olmadığı için üretilen ürünler, artık ihtiyaç düzeyini aşar duruma gelmiştir. Örneğin, elde kalan fazla zeytin, yağ; üzüm, pekmeze veya kuru üzüme dönüştürülmekle üretim sanayisinde çeşitlenme ve ilerleme kaydedilmiştir. Bu alana sarf edilen yatırım ve mesai, giderek büyümüş ve imalat sanayi için gerekli olan makine, alet ve techizat üretimi sonucu fabrikacılık ortaya çıkmıştır. İşte bu üretim dairesinde ticaret doğal olarak oluşmuştur (Albayrak vd., 2016: 300-301).

Ziraat ile uğraşanlar, elde ettiği mahsulü imalat ve üretim sanayine verir, elde edilen mamul mal, yine ziraat ehline tüketim maddesi olarak döner. Hatta üretim esnasında arta kalan malzeme, gübre ve sair yine çiftçilere döner. Fabrikasyon üretim ile genişleyen bu üretim dairesi, makine ve techizat üretimi ile yine ziraat erbabına yarar sağlayacaktır. İşte üretime yeni başlayan bir mahalde, üretim alanlarının gelişmesi başlangıçta zaman alır. Eğer yabancı üreticiler de üretim konusunda becerikli ve kudretli ise, üretime yeni başlayan ülke yabancı ülkeye karşı ekonomik rekabet bakımından geri durumda kalacaktır. Üretime yeni başlayan ülkeyi, yabancı rekabetinden korumanın tek yolu himaye usulüdür (Albayrak vd., 2016: 301).

İnsanoğlu, tıpkı ayrı ayrı uzuvlardan meydana geldiği gibi; ülkeler de ayrı ayrı uzuvlardan oluşmaktadır. İnsan düşünmek, görmek, işitmek, tatmak ve duymak gibi uzuvlara eksiksiz sahip olduğunda tam manada hayat bulur. Bir toplulukta ziraat yeteneği, kısmi olarak imalat sanayi becerisi, biraz da ticaret kabiliyeti var ise o

toplulukta, genel bir yetkinliğin olduğu görülür. Her bir küçük beceri, genel kabiliyetin bir kısmı veya uzvu gibi düşünülebilir. İnsanın uzuvları da nasıl idman ve çalışma ile sağlamlaşarak gelişiyor ise; toplulukların da kısım kısım olan becerileri, kendi alanlarında geliştirilerek ülkenin genel beceri ve kabiliyeti artırılmak sureti ile fabrikacılık alanında yetkinlik gösterebilir (Albayrak vd., 2016: 303). Nihai olarak, Musa Bey bir ülkenin hem tarımda, hem ticarete hem de fabrikacılıkta ilerlemesi gerektiği yönündeki düşüncesini şöyle açıklamaktadır:

Aynı vechile çok insanlardan mürekkeb olan cemaat-i iktisadiyenin kuva-yı umumiyesinden bi'l-farz sanat-ı makineviyeye müsta'id olan kısmı o yolda işgal edilmezse cemaatin mesai-i sani'a-i makineviyesi tecelli etmez. İşte bu sebeplerden naşi uzviyet-i mürekkebe olan cemaatin kuva-yı sa'iyesi gerek zirai ve gerekse imali ve ticari cihazlarda istimal ve işgal edilmelidir ki cemaat mükemmel bir heyet-i iktisadiye olsun. İşbu kuva-yı cüziyye layıkıyla idare olunarak kuva-yı umumiye-i istihsalıyeyi tevsi' etmek için bir memleketin hem zürra' hem tacir ve hem de sanat-ı cesime-i makineviyeye malik olması icap eder (Albayrak vd., 2016: 304).

Musa Bey, ticaret serbestisini savunanların görüşlerinin kaynağını “azadeği-i sanat nazariyatının menşei” başlığı ile ele almaktadır. 1750'li yıllarda Fransa'da “felsefe-i akliye” mesleğinin yayılmaya başladığı, ticaretin serbest bırakılması taraftarlarının fikri planlarının arkasında *akılcılık* düşüncesinin yattığı belirtilir. Musa Bey, *felsefe-i akliye*'nin tanımını şöyle yapar: “Her bir hali aklen muhakeme etmek yani esna-yı münakaşa ve tenkitte adap ve adat ve etvar-ı milel ve kavanin-i mevzu'adan fikri tecrit ederek muhakeme eylemekten ibaret bir ilimdir”. Bu düşünceye göre, eski usul devam eden üretim tarzına ait her türlü kural, uygulama ve kısıtlamanın kaldırılması ve tam serbestlik getirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, Fransa'da bir çok eski uygulama ve usul kaldırılmıştır. Ancak şu zamanda, himaye konusuna dair düzenlemelerin kaldırılması yönünde aşırılığa kaçılmıştır. Bu noktada, serbesti yanlılarının göz ardı ettikleri bir husus vardır. Şöyle ki, ülkelerin üretim becerileri eşit derecede değildir. Rekabet kötü bir şey değildir ancak, rekabetin de eşit güçte ve şartlar altında olan ülkeler arasında olması yine akılcılığın bir gereği olmalıdır. Yine serbesti taraftarları, himaye usulüne imtiyaz/ayrıcalık olarak bakıyorlar. Özünde himaye, bir imtiyaz değildir. Himaye usulü, bir milletin üretim gücünü geliştirmek ve sağlamlaştırmak için kullanılan terbiye yöntemidir (Albayrak vd., 2016: 304-305).

Akyiğitzade'nin ılımlı, belirli süreliğine ve geçici olarak adlandırdığı himaye politikalarının, üretimde ve rekabette tam manada olgunluk devresine ulaştığı ana

kadar devam etmesi gerektiği düşüncesi, kullandığı terimlere getirdiği açıklamalarda netlik bulmaktadır. Gelişmekte olan ülke için, himaye usulü özel bir öneme sahiptir. İlerleme için himaye, şarttır. Buradaki himaye, makul ve geçici bir süreliğine olmalıdır. Musa Bey'in geçici himayeden neyi kastettiğine dair yaptığı açıklamada vurguladığı kritik cümleye bakılmalıdır. Akyiğitzade tarafından ticaret serbestisine yaklaşma, bir hedef olarak gösterilmiştir. Nitekim bu durum cümlelerin devamında gelen “maksad-ı ali” (yüce maksat/ulaşılması gereken hedef) kelimelerine bakıldığında görülür. O halde serbest ticaret; seri üretim yahut fabrikasyon üretimin olgunluk çağına mümkündür, işte bu noktaya ulaşmak için geçici olarak himaye usulü tercih edilmelidir.

Musa Bey'in ticaret serbestisi yanlılarına karşı bir duruş olarak sergilediği bu himayecilik tutumu, Ahmet Mithat Efendi'nin serbesti taraftarlarına karşı giriştiği karşıt tutumdan sonra verilmiş ilk akademik, pozitif temelli ve ciddi boyutlu reaksiyon olmuştur. Önceki çalışmalar da bu durumu teyit etmektedir (Albayrak vd., 2016; Bozkurt, 2019; Demir, 2018a; Pınar, 2000). Kılınçoğlu'nun (2012: 108) ifadesi ile “Akyiğitzade, Ahmed Midhat'ın Osmanlı iktisat düşüncesindeki egemen laissez-faire geleneğine karşı daha önceki mücadelesini yeniden canlandırdı”.

Musa Bey'in, serbesti yanlılarının öne sürdükleri delilleri, tek tek ele alarak karşı görüş öne sürmesi; iki tarafın fikirlerini ele aldıktan sonra kendi fikrini beyan etmesi yaklaşım tarzına bakıldığında, gelişmekte olan ülkelerin veya gelişimine yeni başlayan imalat sanayinin yabancı ülke malı ile ekonomik rekabet düzeyine erişene dek geçici olarak korunmasının zaruri olduğuna önemle vurgu yapması, O'nun direkt olarak himaye usulünü savunan bir aydın olarak anılmasına ve serbesti-himaye çalışmalarında himaye yanlısı olarak kategorize edilmesine zemin hazırlamıştır (Albayrak vd., 2016; Bozkurt, 2019; Cengiz, 2012; Çakmak, 2011; Çavdar, 2003; Demir, 2018a; Demir, 2019; Durucan, 2020; Ergin, 2018; Fındıkoğlu, 1946; Karaoğlu, 2008; Kılınçoğlu, 2012; Öztürk, 2007; Pınar, 2000; Pulat, 2018; Şahin, 2009; Yıldırım, 2017). Diğer yandan Musa Bey'in “mutedil himaye”, “makul himaye”, “muvakkat bir tedbir” gibi terminolojiyi kullanması; nihai amacının mutlak korumacılık olmadığı, diğer tabirle ebedi olarak himaye usulünün uygulanması taraftarı olmadığı anlaşılmaktadır. Musa Bey'in katı bir korumacı olmadığına dair literatürde tespit edilen çalışmalar mevcuttur (Albayrak vd., 2016; Çakmak, 2011; Çavdar, 2003; Demir, 2018a; Demir, 2019; Karaoğlu, 2008; Öztürk, 2007; Pulat, 2018; Şahin, 2009).

Bu noktada Musa Bey'in himaye usulünü, sanayileşmek ve rekabet düzeyine erişmek için bir araç olarak kullandığı sonucu çıkartılabilir. Pınar'a (2000) göre, usul-i himaye, hedefe varmayı sağlayacak bir araçtır yahut liberalizmin aksine, himaye usulü bir durumu ifade etmektedir. Musa Bey, serbest ticarete ilkesel açıdan karşı değildir (Demir, 2019). Yine Öztürk'e (2007) göre Musa Bey açısından ticaret serbestisi, hedeftir. Fındıkoğlu'na göre (1946) Musa Bey, himaye usulü içerisinde kalarak sanayileşmeyi hedeflemektedir. Kılınçoğlu'nun (2012) aktardığına göre Akyiğitzade'nin ana argümanı, sanayileşmenin medeniyet için tartışmasız bir yol olduğu ve bunun da daha yüksek bir endüstriyel gelişme ve rekabet düzeyi aşamasına ulaşılan kadar gelişmekte olan sanayi dallarını koruma politikasıdır.

Bu doğrultuda ticaret serbestisi ile sanayileşme ve terakki etmeyi hedefleyen liberal kanadın amacıyla Musa Bey'in nihai amacının aynı olduğu söylenebilir. O zaman Musa Bey'in hedefi, son tahlilde sanayileşmek ve medeni bir toplum olabilmektir. Sanayileşme ve gelişme için, himaye usulü şarttır. Özellikle gelişim başındaki bir sanayi dalının, yabancı rekabetinden korunması ve ezilmemesi için makul bir himaye politikası, zaruridir. Musa Bey'e göre ticaret serbestisi, sonraki safhada benimsenebilecek büyük bir hedeftir.

4.6. Liberal İktisadi Zihniyet İzinde Bir Bürokrat: Münif Paşa

Bu çalışmanın 4.2.1. bölümünde Münif Paşa'nın *İlm-i Servet* adlı eserinde yer alan himaye usulü ve ticaret serbestisi yönündeki görüşleri kapsamlıca ele alınmıştır. 4.3. bölümünde ise Münif Paşa'nın görüşleri ile Musa Bey'in görüşleri karşılaştırılmıştır. Peki Münif Paşa, himaye usulü taraftarı mıdır, yoksa serbest ticaret yanlısı mıdır? Durumu açıklama adına verdiği örnekler ile kurguladığı mantıksal sıralama; beşeri, coğrafi ve iktisadi manada bütünlük arz eder.

Paşa, Allah'ın yeryüzünde dağıttığı bir takım doğal geçim vasıtalarının, dünyanın her yerinde eşit ve düzenli miktarda bulunmadığını, bunun yanında her insanın da bu nimetlerden istifade edebilecek özellik, kabiliyet ve kudret derecesi bakımından aynı seviyede olmadığını belirtir. Dünyadaki; doğal kaynaklar, madenler, enerji kaynakları ve bitki örtüsünün farklı farklı olması gibi; insanoğlunun da beşeri güç, kabiliyet ve beceri yetileri çeşitlilik sunmaktadır. Her ülke, kendi yeteneği ve becerisi doğrultusunda elde ettiği ürününü, diğer ülkenin ürettiği mallar ile değiştirmesi mecburiyeti bu noktada doğmaktadır. Hiçbir ülke yoktur ki, bütün

kollarda sanayileşme konusunda tam yetkin olabilsin veya ihtiyacı olan bütün malları kendi kendine üretebilsin. Bu mümkün değildir. Bu durum, mübadeleyi zorunlu kılmaktadır. Mal mübadelesi yahut ticaretin kaynağı bu zorunluluktan ileri gelmektedir. Diğer yol, mübadele yapmayarak yoksulluğun tercih edilmesidir. Medeniyetten uzak ülkeler, kendi ülkesinde ya da beldesinde ne çıkar ise onunla yetinmek zorunda kalır. Bu durum ilkeliliği getirir. Diğer yandan akıl sahibi her insan, her türlü ihtiyacını giderme çabası peşinde olur. Kendi ülkelerinde bulunmayan ya da üretemedikleri ürünü, diğer ülkelere almak sureti ile temin ederek, ihtiyaçlarını karşılar (Münif, 1886: 87-88).

Münif Paşa, ticaret serbestisini sade, faydalı ve verimli olarak niteler. Bu sayede insan, gereksinim duyduğu her türlü ihtiyaca erişme olanağı bulur, refah seviyesi yükselir. Paşa'ya göre mübadele, insan fıtratına uygun bir işlemdir, ayrıca gereklidir. Mübadele olduğu an, iş bölümü de gelişmeye başlar ve sanayileşme ilerler, sanayileşme oldukça da değiş tokuş yapılan daire genişler. İşte bu genişleme, hedeflenen bir sonuçtur. Çünkü her ülke, yeteneği doğrultusundaki iş ile uğraşır. Üretimde zorlandığı malı, daha ucuza yurt dışından temin edebileceğini görüp, mesai ve emeğini üstesinden gelebileceği başka işlere ayırır. Ülkeler arası iş bölümü de artacağı için, her mal en iyi şekilde üretilir. Ticaret serbestisinin kesin bir sonucu olarak, mübadelenin yayılması yani değişim alanının genişlemesi ortaya çıkmaktadır. Bu durum yaratılış gayesine uygun bir neticedir. Eğer Allah'ın amacı; her ülkenin ayrılarak ve birbirlerine muhtaç olmadan yaşayabilmesi yönünde olsaydı, her ülkeye ihtiyacı olan bütün ürünleri yetiştirebilme yeteneği tanırdı. Hal böyle olmadığına göre, ülkeler ve insanlar arasındaki mübadele, yaratılış gereği mecburi bir uygulamadır. Münif Paşa, mübadele neticesinde, insanoğlunun edindiği bilgi birikimlerini birbirlerine aktararak ülkeler arası deneyim ve tecrübenin yayılması sonucu, mübadelenin medeniyetin gelişmesine sağladığı katkıya vurgu yapmaktadır. Münif Paşa'ya göre; ülkelerin gelir elde etme amacı ile gümrük resmi alması ve gelir elde etme amacı güdülmeden yalın biçimde himaye usulünü uygulamak maksadı ile alım-satımına konu olan bazı malların ticaretinin engellenmesi için serbest ticaret ihlal edilmektedir (Münif, 1886: 89-94).

Himaye yanlıları, elde edilen gümrük gelirlerinin yanı sıra, iç sanayinin muhafazası için gümrük uygulamasının sürekli olmasını arzu ederler. Onlara göre, himaye usulü ilerleme kaynağıdır. Ticaret serbestisi taraftarları bu fikre katılmazlar.

Eğer gümrük uygulaması olmasaydı, ülkelerin daha çok gelişme kat edeceklerini savunurlar (Münif, 1886: 80).

Münif Paşa ithalat yasaklarını, kendi malını özendirmek veya satmak amacı ile sürekliliğe sahip bir yararın hedeflenmesi durumunda mantıklı bir uygulama olarak görmektedir. Verdiği örnekte, İngiltere'nin kendi gemileri ile getirilen mallardan az gümrük aldığı, yabancı ülke gemileri ile getirilen mallardan yüksek vergi aldığı; bu sayede kendi gemilerini koruduğundan bahseder. Daha sonra Amerika ve Prusya'nın bu duruma misli ile karşılık vermesi üzerine İngiltere, bu işin yarar sağlamadığını görerek, bu tedbiri kaldırmak zorunda kalmıştır. Gümrük tedbirinin bir başka zararı da, kaçakçılığı önlemek ve gümrük noktasındaki işlemlerin takibi için vazifelendirilen memurlar ve görevlilerin çalıştırılmasını zorunlu kılmasıdır. Çalışanların maaşı da gümrük gelirlerinden karşılanacağı için, bu da maddi olarak başka bir külfet doğuracaktır. Verginin en güzeli, az masraf ile toplanandır. Gümrük resmi gibi çok masrafı olan vergi makbul değildir. (Münif, 1886: 81-85).

Münif Paşa, ticaret serbestisini ihlal eden diğer bir uygulamanın, himaye usulü olduğunu belirtir. Serbest ticaretin benimsenmesi için bir çok tercih sebebi var iken, medeniyet ve ilerlemeye büyük zararı olan himayeciliğin benimsenmeye çalışılmasını hayretle karşılar.

Münif Paşa'nın, himaye usulünün temelini ve çıkış noktasını izah sırasında kullandığı temel argümanlara bakıldığında, ilkelik ve vahşete indirgenen bir sosyolojik temeli ele aldığı görülür. İlkeliğin vahşet ile desteklendiği, vahşetin de husumet ve kutuplaşmayı artırdığını, bu durumun da mübadele yapmayı engellediğini vurgular. Mübadele ve serbestinin olmadığı bir coğrafyada ilerleme, gelişme ve medeni bir toplum ortaya çıkmamaktadır. Paşa'ya göre serbest ticaretin sağladığı yararlar ortada iken, himaye usulünün benimsenmesi akla, rasyonaliteye ve ilerlemeye aykırı bir uygulamadır. Diğer yandan, insanoğlunun mübadelede bulunması ilahi bir kurgu ve mecburiyettir. Mübadele, insan yaratılışına uygundur. Akıl, mantık ve yaratılış gerçeği bu durumu desteklemektedir.

Münif Paşa, himaye usulünü savunanların kendi düşüncelerini benimsetmek için öne sürdükleri delilleri ve bu görüşe karşı serbesti yanlılarının vermiş oldukları cevapları *İlm-i Servet* adlı eserinde detaylıca ele alır. Paşa, karşılaştırma yaparak nesnel bir değerlendirme yapar. Paşa'ya göre bir ülke, kendi malını özendirmek veya satmak amacı taşıyan ve süreklilik arz eden politika ile ithalat yasağı güdüyor ise, bunu

yararlı bir uygulama olarak görür. Ancak bu sürdürülebilir bir politika değildir. Çünkü, yasak uygulanan ülke, misli ile mukabele ederse sonuç olarak daha fazla zarar görme ihtimali doğacağı için, ülkelerce tercih edilen bir uygulama değildir. Paşa, himaye usulünün hemen kaldırılması taraftarı değildir. Bu işlemin doğuracağı zararların farkındadır. Aşamalı olarak yasak ve tedbirlerin kaldırılmasını önerir.

Paşa'nın, hazineye gelir sağlayacak kadar gümrük resmine uygun bakması ve ülke savunması için gerekli silah ve ekipmanın mümkün ise içerden üretimi ve himayenin sadece bu konu ile sınırlı olması gerektiği fikirleri hariç tutulur ise; Münif Paşa'ya göre hedef, tatbikinde bir çok yarar görülen, insanın yaratılışına uygun olan, medeniyetin ilerlemesine katkısı olan ticaret serbestisidir. Bu halde Münif Paşa, mutlak manada serbest ticaret yanlısı bir Osmanlı aydınıdır. Önceki çalışmalar da bu tespiti doğrulamaktadır (Akın, 2014; Budak, 2012; Doğan, 2013; İnceoğlu, 2005; Sağlam, 2004; Sayar, 2009).

5. SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme, revizyon ve asırlık kurumsal yapıların yeniden gözden geçirilmesi ya da marjinal bir kararla ortadan kaldırılması çalışmalarına sahne olmuştur. Bu süre zarfında tatbiki gereken yenilik yahut benimsenecek yeni düzenlemeler, toplumda memnun ve gayrimemnun kesimler yaratmıştır.

İmparatorlukta Lale Devri ile başlayan değişim, tecdit ve ıslahat hareketleri; Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve kapitülasyonlarla birlikte en üst noktaya çıkmıştır. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu ile bir takım Avrupa devletlerini, Rusya'yı ve İngiltere'yi birbirlerine karşı hukuki, iktisadi ve siyasi anlamda yükümlü ve sorumlu kılmıştır. Devlet idaresinde, adı geçen yenilikleri tam manası ile destekleyen padişahlar olduğu gibi, zamanın ruhuna uygun düştüğü için zarureten yahut birtakım siyasi sebeplerden ötürü kerhen ve cebren yeniliğin tatbikine cevaz veren padişahlar olmuştur. Aynı biçimde devlet yönetiminde söz sahibi olan aydın ve bürokratların da, adı geçen ıslahat ve yeniliklere karşı, destekleme ya da muhalefet etme durumları söz konusu olmuştur.

Adam Smith'in açtığı çığır ve ardıllarının öne sürdükleri tez ve antitezler ile iktisadi düşünce dünyasında meydana gelen değişim ve dönüşümlerden; coğrafî, siyasi, hukuki ve ticari bağlantılarından dolayı Osmanlı İmparatorluğu da tabiatıyla etkilenmiştir. Fikri düzeyde münakaşaya, tatbiki düzeyde ayrışmaya sebebiyet veren bu uygulamalardan birisi de Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi anlamda serbestlik ve himayecilik tartışmalarıdır.

Uluslararası işbölümü esaslı üzerine bina edilen yeni dünya düzeninde, sistemin sağlıklı biçimde işlerliğini devam ettirebilmesi, dünyanın her yerinde liberal politikaların uygulanmasına bağlı kalmıştır (Eldem, 1994b: 1). Bu doğrultuda, Osmanlı İmparatorluğu'nda da 19. yüzyıl ekonomi politikalarının büyük çoğunluğu, ticaret serbestisine hizmet edecek şekilde dizayn edilmiştir.

Diğer yandan Musa Bey'in dediği gibi tarım, ticaret ve sanayileşme üretim devirlerine ait halka, Osmanlı İmparatorluğu'nda tam manada oluşabildi mi? Tarım konusunda yetkinlik sağlanmış; ticaret ve sanayileşme hususunda ise coğrafyanın getirdiği ekonomik ve politik sorunlar sebebiyle arzulanan sonuçlara ulaşılamamıştır. O zaman İmparatorluğun ticaret ve sanayi alanında geri kalma sebebi, salt biçimde

serbesti politikaları mıydı?

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da başlayan sanayileşme hamlesine duyarsız kaldığı yahut önemsemediği iddiaları abartı ve yanlış itham içermektedir. Halbuki 19. yüzyılda İmparatorluğun sanayileşme hususundaki faaliyetlerine öz olarak bakıldığında başka bir tablo ortaya çıkmaktadır. Islah-ı Sanayi komisyonunun oluşturulması ve gayretleri, Sanayi Okullarının açılması ve yurt sathına yayılma çabaları önemlidir. Tophane-i Amire'nin harp sanayine ilişkin faaliyeti, tütün ve barut fabrikaları, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Feshane-i Amire, Hereke Dokuma fabrikası, Tophane ve Beykoz'da porselen üretimine ait fabrikalar, Yıldız Çini Fabrikası, Beykoz Cam, Ayakkabı ve Kağıt Fabrikası, Paşabahçe kuruluşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme hamleleri arasında hatıra ilk gelen müesseselerindendir. Bununla beraber Eldem'e (1994b: 2) göre, 17. yüzyıl sonlarına kadar devletler muvazenesindeki yerini yüksek tutan Osmanlı İmparatorluğu; sanayileşme hamlelerini yakalayamamış, devlet eliyle kurulan savunma sanayine ilişkin teknik ilerleme ve yenileşmeyi sağlayamamış; yürütülen çabalar da yeterli düzeyde olmamıştır. Yine Eldem'in (1994b: 10) ifade ettiği, "Asırlar boyunca mamullerinin nefasetiyle ün kazanan Osmanlı sanatkarları, 19. yüzyılın sonuna doğru, dış pazarlardan gelen harcı alem fabrika mallarının tahditsiz rekabetine dayanamayarak, peyderpey faaliyetlerini tatile mecbur kalmışlardır..." tespiti, konuyu resmetme adına önemlidir.

Yukarıda sayılan sanayileşme konusundaki çaba ve uğraşlara rağmen İmparatorluğun son döneminde, hammadde ihraç eden bir ülke olarak sanayileşmiş ülkelere ucuz hammadde satan ve karşılığında pahalı mamül mal ithal eden; kapital sermayenin boyunduruğuna mecburi olarak giren bir ekonomik tablo ortaya çıkmıştır. Kendi coğrafyasında bulunan madenlerin keşfi; iktisadi ve siyasi anlamda Alman ve İngiliz hegemonyası, zaruri olarak uygulanan politik kabuller, sanayileşmede elzem olan hammadde ihtiyacının optimal kullanılamaması ve sermaye kıtlığı, iktisadi ve mali açıdan dış mahkumiyeti beraberinde getirmiştir.

Peki liberal politikalara doğrudan ya da dolaylı açıdan hizmet eden başkaca unsurlar nelerdi? Bu durumun arka planında, Balta Limanı Sözleşmesi, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Arazi Kanunnamesi gibi uygulamaların gayrimüslim tebaya tanıdığı geniş yetkiler de yatmaktadır. Bireylere tanınan özgürlük ve serbest girişim hakkı, ticari ve hukuki işlemlerinde kendi hukuk ve inanç sistemlerine göre

yargılanabilme hakları, ticarete bahşedilen sınırsız hareketlilik buna gösterilebilecek en bariz örneklerdir. Osmanlı İmparatorluğu bulunduğu jeopolitik konum ve içerisine düştüğü siyasal ve ekonomik sorunların bir gereği olarak, hızla büyüyen kapitalist sistemin bir parçası olmuş ve büyük devletlerin açık pazarı haline gelmiştir. Serbest ticaret ve bu minvalde uygulanan politikalar Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük tahribat yaratmış ve devletin ekonomik çöküşünü ciddi manada hızlandırmıştır. Boratav'ın (2010: 19) aktardığı gibi, “yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet her halde yoktur....Eski Osmanlı İmparatorluğu, şaşılacak derecede dış mali çıkarlara ipotek edilmiş durumda idi” cümlesi, liberal politika ve uygulamaların yarattığı olumsuz neticeyi öz olarak açıklama adına çarpıcı bir tespittir.

İmparatorluktaki ticaret serbestisi ve himaye usulü tartışmalarında; ilmi, akademik ve deneyimsel müktesebatları ile öne çıkan iki Osmanlı düşünürü Münif Paşa ve Musa Bey, bu çalışmaya konu olmuştur. Ticaret serbestisi ve himayecilik özelinde, Musa Bey'in *İlm-i Servet Veyahut İlm-i İktisat* adlı eseri ile *İktisat Yahut İlm-i Servet- Azadegi-i Ticaret ve Usul-ü Himaye* adlı eseri; Münif Paşa'nın *İlm-i Servet* adlı eseri çalışmanın 4.1.1., 4.1.2. ve 4.2.1. bölümlerinde kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Adı geçen eserler tahlil edilirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda himayecilik ve serbest ticaret tartışmalarının, düşünsel temeli ve fikri ayrılığın çıkış sebepleri öne çıkarılmış, iki yöntem de kıyaslanmış ve netice kısmında Musa Bey ile Münif Paşa'nın himaye-ticaret serbestisi ayrışmasındaki pozisyonları belirlenmiştir.

Himaye yanlıları ile serbest ticaret taraftarları arasındaki kutuplaşma analiz edilirken, salt biçimde iktisat kuralları ve ticari boyut nazara alınarak yapılacak bir analiz, pragmatik olarak eksik kalacaktır. Dolayısıyla, her iki düşünceye sahip aydın karakterlerin coğrafi olarak yetişme ortamları, devlet kademesindeki görevleri, tahsil düzeyleri ve beslendikleri ilmi kaynaklara da bakmak icap edecektir.

Kazan'da doğan Musa Bey, yükseköğrenim dönemi başında Rusya'nın baskı ve yasakları yüzünden müslüman ve Türk olduğu için üniversitelere kabul edilmemiştir. Rusya coğrafyasında bulunan müslüman ve Türk topluluğuna, usul-i cedit adını verdiği sistem ile dil öğretme ve okullar açma idealini taşıyan Gaspıra'lı İsmail'in “dilde, fikirde ve işte birlik” teması ile çıkardığı *Tercüman* gazetesinde görev almıştır. Musa Bey'in List'den esinlendiği, onun iktisat literatürüne kattığı *bebek endüstri* tezini baz alarak geçici bir süreliğine himaye veya ılımlı himaye usulü uygulanması

fikriyatının başladığı söylenebilir. Akyiğitzade'nin, ezilenin yanında olma ve baskı göreni koruma saikiyle bir karşıt duruş sergilediği göz ardı edilmemelidir.

Akyiğitzade, gelişim başındaki ülke sanayisini yabancı rekabetinden muhafaza etmek için, korumacı tedbirler alınması yönünde net bir tavır izlemiştir. Sınırsız şekilde ticaretin serbest bırakılmasına tam manası ile karşı çıkmış, serbesti taraftarlarına karşı ilmi temel ve dayanakları olan bir reaksiyon sergilemiştir. Musa Bey'e göre gümrük sayesinde, yabancı mal istilasını engellenerek, yerli malın zarar görmemesi sağlanacaktır. Böylece yurtiçi üreticiler korunacak, işsizlik önlenecek ve yerli sanayi gelişecektir. Ulusal güvenlik için önem arz eden silah ve ekipmanın denetimsiz biçimde yurt dışına çıkışı engellenecektir. Evet, Musa Bey himaye usulünün ciddi bir savunucusudur ve himayecidir. Diğer yandan, sert manada korumacı değildir, serbest ticarete erişmek O'nun için ileriki bir hedeftir. Asıl gaye, sanayileşmedir. İşte bu sanayileşme hedefi için kullanılacak araç yahut yöntem, himaye usulüdür. Akyiğitzade, bu değerlendirmeden hareketle himaye usulünü benimseyen bir Osmanlı düşünürüdür.

Münif Paşa Gaziantep'te başlayan hayat serüvenine, gerek tahsil için gerekse devlet kademelerinde aldığı görevler gereği Mısır, Suriye, İstanbul, Almanya ve İran'da devam etmiştir. İlmen köklü bir aileye mensup olan Paşa, aldığı eğitim ve öğrenim ile, kendisini bilim faaliyetlerine adanmış çok yönlü bir hüviyete sahip Osmanlı aydını olmuştur. Batı'nın bilimsel faaliyetlerdeki hızı ve öncülüğü, Münif Paşa'yı etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim Berlin'de yürüttüğü görev süresi boyunca takip ettiği bilimsel faaliyetler ve aldığı eğitim ile Batı aydınlanma felsefesine ait beslendiği kaynaklar bu duruma zemin hazırlamış olabilir. Mecmua-i Fünun dergisini çıkarttığı zaman, etrafında bulunan Ohannes Paşa ve Mehmet Şerif Efendi gibi düşünürlerin de iktisadi düşünce bakımından ticaretin serbestçe ve hür olarak yapılabilmesi üst başlığında birleşmeleri, Münif Paşa'nın liberal kanatta yer alması ile neticelenmiştir. Münif Paşa, sanayileşme ve ilerleme için yegane aracın, ticaretin serbest bırakılması yönündeki politikalar olduğunu savunmuştur.

Musa Bey bir ülkenin kabiliyet ve becerisi doğrultusunda; tarım, ticaret ve sanayi alanlarının mümkünse hepsinde gelişme kaydetmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Tabiri diğerle, tek bir dalda sebat etmenin doğru olmadığını belirtmiştir. Hem Akyiğitzade hem de Münif Paşa, terakki ve sanayileşmeyi nihai hedef olarak belirlemiştir. Münif Paşa, her türlü kayıt, kısıt ve denetimden bağımsız ve dahi hür bir

ticareti savunmuş; Musa Bey ise sanayisi geri kalmış bir ülkede serbest ticaret uygulamalarının, fayda değil zarar getireceğini belirterek, en azından rekabet düzeyine erişene dek ılımlı ve makul bir düzeyde korumacı tedbirler alınmasının zorunluluğunu vurgulamıştır. Yine, rakiplerin ekonomik gücüne ulaşınca aşamalı olarak himaye uygulamalarının kaldırılması ve bu aşamadan sonra serbest ticarete geçebilmenin daha ideal olacağını savunmuştur. Netice itibariyle, serbesti ve himaye taraftarlarının öz olarak aynı gayeyi güttüğü, ancak bu hedefe varmada kullanılan araçların ve yöntemsel farklılıkların düşünsel boyutta ihtilafa yol açtığı sonucuna varılmıştır. Diğer bir anlatımla, Musa Bey'in himaye usulünü kullanarak erişmek istediği hedef ile; Münif Paşa'nın ticaretin serbest bırakılmasını savunmak suretiyle arzuladığı sonucun aynı olduğu anlaşılmıştır.

İmparatorlukta politik manada, himaye ve serbesti düşüncesinin tercihi ve sebepleri ayrı ve kapsamlı bir çalışma konusudur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ve milli mücadele döneminde ise, daha çok korumacı politikaların uygulamaya konduğu ve milli iktisat politikalarına doğru bir evrilme süreci göze çarpmaktadır. Himaye usulü, devrin önde gelen aydınlarınca matbuat ve neşriyat boyutunda ya da okullarda yüksek sesle dillendirilmesine rağmen, 20. yüzyıla kadar pek de makbul bir uygulama sayılmamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında gümrük vergilerinin ciddi boyutta artırılması ve kapitülasyonların tek taraflı ilgası da çözüm olmamıştır. 1800-1900 zaman zarfında uygulanan ticaret serbestisine ait politika ve uygulamalar, İmparatorluğun ekonomik bağımlılığını ve çöküşünü hızlandırmıştır. Musa Bey'in ve himaye yanlılarının öne sürdükleri gibi; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer sorunlar göz ardı edilirse, yetkin olunan ve gelişme potansiyeli bulunan savunma sanayi ve imalat sanayine ilişkin yatırım çabaları, en başta korumacı politikalar ile himaye edilseydi, neticenin bambaşka olacağı; en azından ekonomik olarak direnç gösterebilen bir iktisadi vaziyetin ortaya çıkabileceği kanaati hasıl olmuştur. 1900-1914; 1914-1918 ve 1918-1923 dönemlerinde uygulanan himayeci politikalar da, zira geç kalınmıştır, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yıkımını engelleyememiştir.

KAYNAKÇA

- Akın, A. (2014). *Münif paşa ve Türk kültür tarihindeki yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Albayrak, G.C., Genç, H. ve Kocakaplan, S.Ç. (2016). *Osmanlı'da modern iktisadın izinde-2 ilm-i servet veyahud ilm-i iktisat, Akyiğitzade Musa*. İstanbul: Dergâh Yayınevi.
- Balcı, S. (2004). *Two Versions of Enlightenment State in The Late Ottoman Era: Protectionist State Versus Liberal State in The Works Of Akyiğitzade Musa And Mehmed Cavid*. A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University, Ankara.
- Berkes, N. (2018). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Boratav, K. (2010). *Türkiye iktisat tarihi. 1908-2007*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bozkurt, A.D. (2020). *Osmanlıdan cumhuriyete iktisadi düşüncenin gelişimi: Liberal ve milli iktisat yaklaşımlarının etkisi*. Ankara: Gazi Kitap Evi.
- Budak, A. (2012). *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir osmanlı aydını: Münif paşa*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Cengiz, S.A. (2012). *Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey Dönemi (1908-1926) İktisadi-Mali Görüş ve Uygulamaları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi societas ve universitas gerilimi*. İstanbul: Libra Kitapçılık.
- Çakmak, O. (2001). *İktisat ilmi Mehmet Cavid bey*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye ekonomisinin tarihi, 1900-1960*. Ankara: İmge Kitap Evi.
- Dai, A. (1951). *Münif Paşa Hayatı ve Eserleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Demir, K. (2018a). "Akyiğitzade Musa ve Himayecilik Düşüncesi". *İstanbul Medipol Üniversitesi, İş Ahlakı Dergisi*. C.S. 11, 299-327.
- Demir, K. (2018b). "Osmanlı'da Ekonomi-Politik İlminin Öğretilmesinde Gazetelerin Rolü ve Gazetelerdeki Ekonomi Kitabı Tefrikaları". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. S. 260-280.
- Demir, K. (2019). "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devletinde Himaye Düşüncesi". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.33. 441-475.
- Doğan, İ. (1991) *Tanzimat'ın iki ucu: Münif paşa ve ali suavi (sosyo-pedagojik bir karşılaştırma)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Doğan, G. (2013). *Münif Paşa'nın İlm-i Tedbîr-i Memleket'inin Türk İktisat Tarihindeki Yeri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara.
- Duran, R. (1986). "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi". *Erdem*. C.2, S.6. 801-850.
- Durucan, Y. (2020). *Ekonomik Korumacılık ve Ekonomik Liberalizm: Osmanlı'dan Cumhuriyete Temel Yönelimler ve Tartışmalar*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı, Ankara.
- Eldem, V. (1994a). *Osmanlı imparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Eldem, V. (1994b). *Harp ve mütareke yıllarında osmanlı imparatorluğu'nun ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Ergin, K. (2018). "II. Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyiğitzade Musa". *Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.3. 74-81.
- Fındıkoğlu, Z.F. (1946). *Türkiye’de iktisat fakültesi tedrisatı tarihçesi ve iktisat fakültesi teşkilatı*. İstanbul. İsmail Akgün Matbaası. Erişim: 24 Temmuz 2021, <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND0929.pdf>
- Genç, M. (2009). *Osmanlı imparatorluğu’nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnceoğlu, F.S. (2005). "Tanzimat’ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru". *Dîvân İlmi Araştırmalar*, C.2, S.19. 231-264.
- Karabacak, E. (2019). *Volga Tatar Jadidism And Its Effects On The Ottoman Protectionist Economic Thought*. Atatürk Institute for Modern Turkish History at Boğaziçi University, İstanbul.
- Karadeniz, A. (2021). *Liberalizmden Korumacılığa Yönelen Osmanlı İktisat Düşüncesi (Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Efendi ve Akyiğitzade Musa)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Gümüşhane.
- Karaman, D. (1994). *İkinci Meşrutiyet Sonrası Dönemde İktisat Politikası Arayışları*. Basılmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Erzurum.
- Karaoğlu, Ö. (2008). "Akyiğitzade Musa ve İlm-i İktisat." *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1.1-21.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kılınçoğlu, D.T. (2012). *The Political Economy of Ottoman Modernity: Ottoman Economic Thought During The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)*. Doctorate Dissertation Princeton University, New Jersey.
- Münif Paşa. (1886). *İlm-i servet*. Hazırlayan Mahmut Es’ad. İstanbul: Mekteb-i Sanâyi. Erişim: 7 Ocak 2021, <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND0900.pdf>
- Öztürk, Y.K. (2007). *Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde İktisadi Düşünce Akımları (1838-1914)*. Basılmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Ankara.
- Pınar, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi Düşüncenin Modernleşmesi (1839-1900)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pulat, H. (2018). *Akyiğitzade Musa Bey’in Osmanlı Fikir Hayatındaki Yeri ve Etkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Sağlam, E. (2004). *Mecmûa-i Fünûn Dergisi (İnceleme, Tahlili Fihrist Ve Seçilmiş Metinler)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Trabzon.
- Sami, Ş. (1899). *Kamûs-ı Türkî*. Dersaadet.
- Sayar, A.G. (2009). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şahin, S. (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde İktisadi Fikir Akımları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.

Türkoğlu, İ. (2006). Musa Akyiğitzade. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:31, (s. 213-214.) Erişim: 14 Temmuz 2021, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/31/C31010116.pdf>

Yıldırım, M. (2017). *Batı ve Yakınçağ Osmanlı Toplumunda Servete Bakış Açısı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Kütahya.

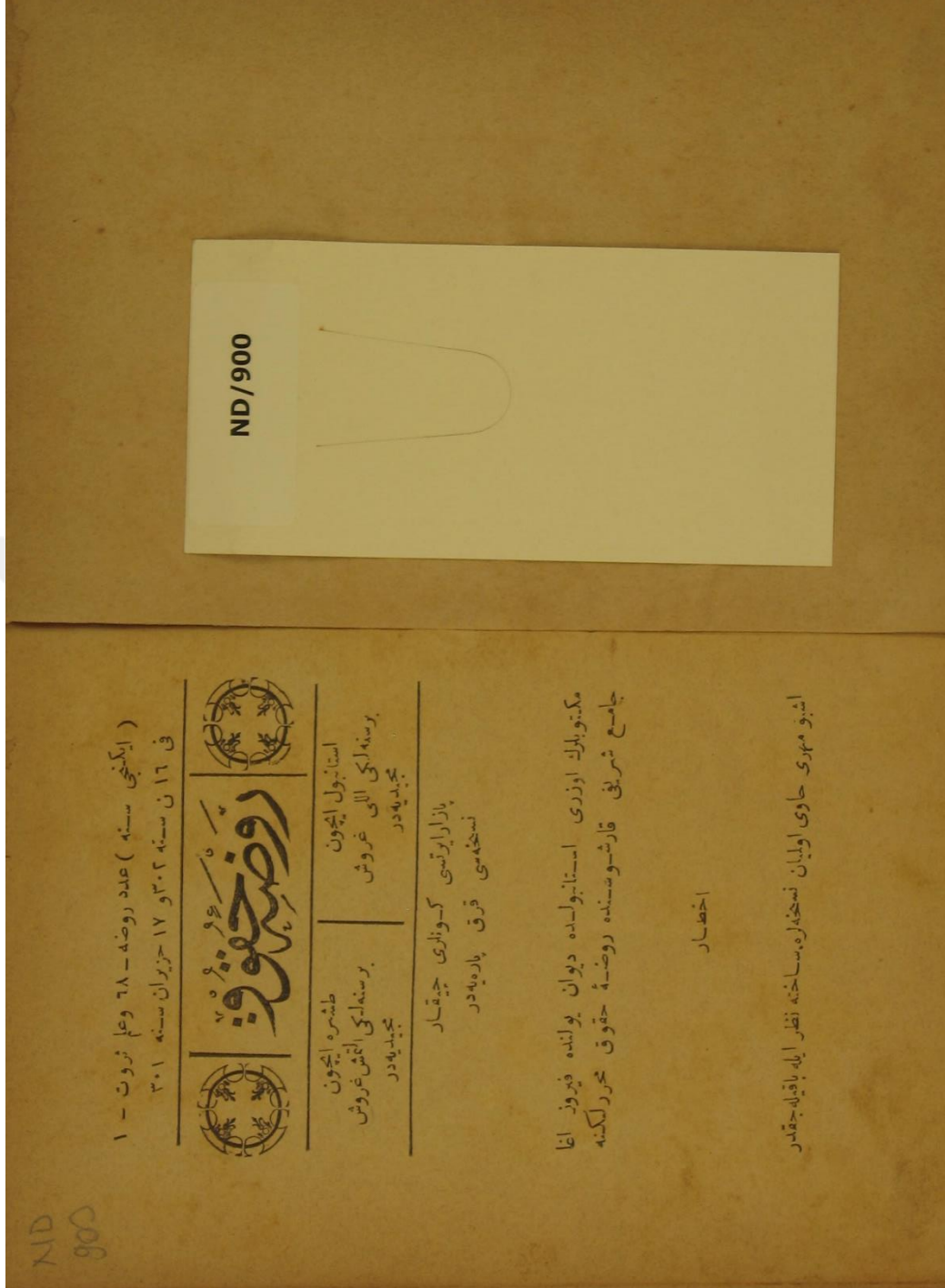
Şekil 1.1. AKYİĞİTZADE MUSA BEY

Erişim Tarihi: 26.07.2021 <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-akyigitzade>

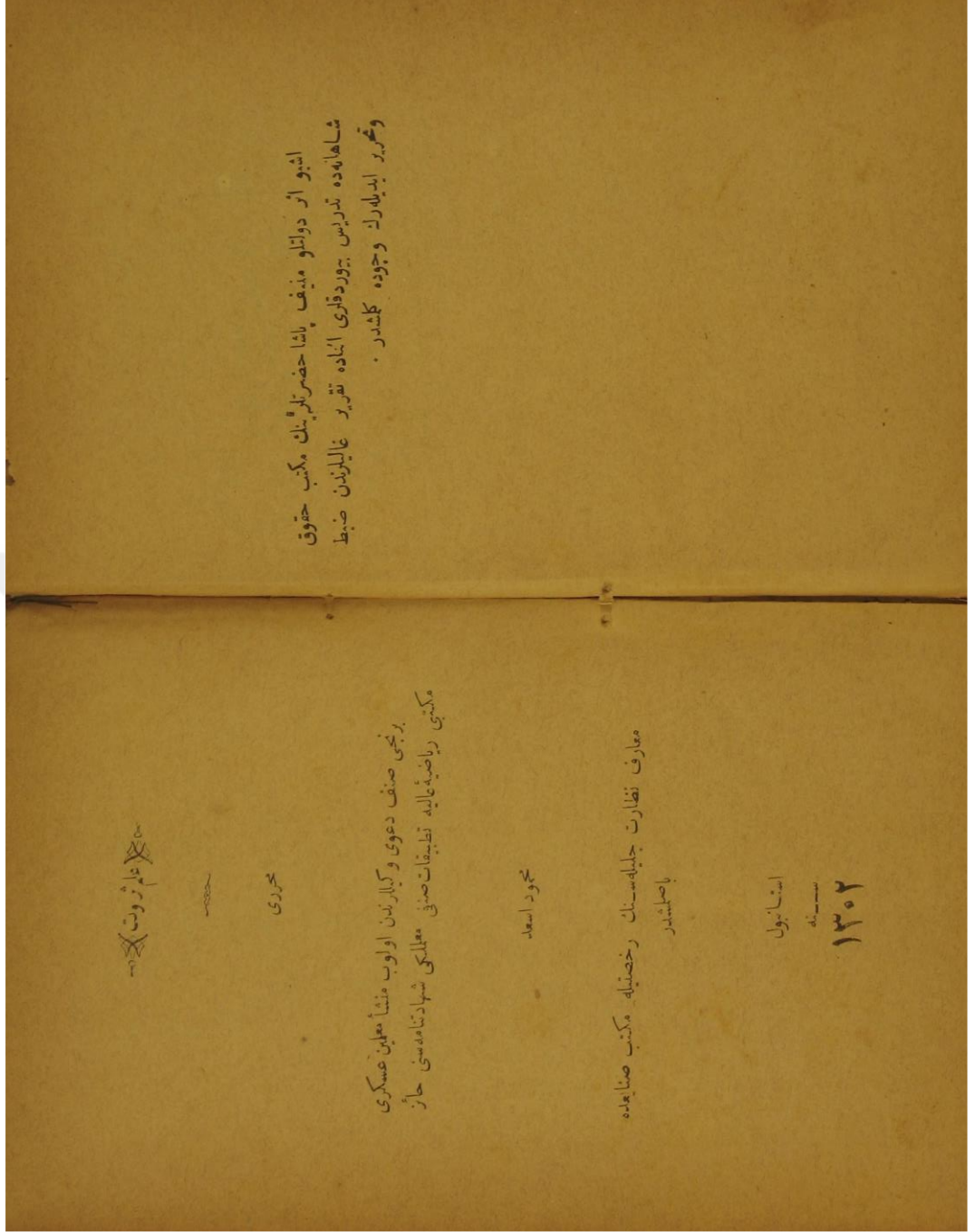
Şekil 1.2. MEHMET TAHİR MÜNİF PAŞA

Erişim Tarihi: 26.07.2021 <https://islamansiklopedisi.org.tr/munif-mehmed-pasa>

Şekil 1.3. Münif Paşa'nın *İlm-i Servet* adlı eserinin kapak içi görseli-1

Erişim tarihi: 07.01.2021 <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND0900.pdf>

Şekil 1.4. Münif Paşa'nın *İlm-i Servet* adlı eserinin kapak içi görseli-2

Erişim tarihi: 07.01.2021 <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND0900.pdf>

ÖZ GEÇMİŞ

Mustafa TINMAZ ilk, orta ve lise eğitimini Bolu’da tamamladı. Liseyi okul birinciliği ile bitirdi. Sonra Konya Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat bölümünden mezun oldu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim Dalına eğitime devam etti. Kamu görevlisi olarak Hazine ve Maliye Bakanlığında vazife yapmakta olan Mustafa TINMAZ, temel düzeyde İngilizce bilmektedir. İlgi alanları; Etimoloji, Edebiyat, İktisat tarihi, Osmanlı tarihidir. (31.12.2021).

İletişim Bilgileri

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5531-9153>

Yayınlar:

